

ՀԱՏՈՐ ԻԶ. ՊՐԱԿ Դ.

1888

ՀՈԿՏ. ՆՈՅԵՄԲ. ԳԵԿՏ.

ՀԱՆՐԱՊԵՏ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՄԱՏՈՒՄԵՆՈՒՆԶ ԳԻՐԲ

(ՏԵՍ ԷՋ 193)

Է. ՀՆԱԳՈՅՆ ԳՐԶԱԳԻՐԲ Ս. ԳՐՈՑ

Ի ՀԱՅ ԼԵՋՈՒ

ԲԱՍՏ փափաքելի էր մեզ և տնուշտ մեծապէս հաճոյական
ամէն բանասիրաց յայտմ մասին աւելի մանր և լիակատար
տեղեկութիւններ ունենալ և հազորգել, Համագումար թէ
լաւագոյնը՝ յաճախ լսւին արդեւք է, կը բռնագատուինք
հիմու հիմու մեր ունեցած ծանօթութեամբք գոհ ըլլալ,
նշանակելով նախ զհնագոյնս յորինակաց որ կը գտնուին 'ի
Մատենադարանին իջմածնի, որ ամենէն շոխագոյնն է մեր
ճանցած հայկական գրչագրաց հաւաքմանց մէջ, կը քաղենք 'ի ցուցակէ կարինեանի՝
ուր տեղ տեղ հրատարակչին կողմանէ տրուած տեղեկութիւնք պակասաւոր և
սխալագիր կը թուին, և չենք տարակուսիր որ անոր տպագրութենէն 'ի վեր շատ
յաւելումներ եղած ըլլած նաեւ օրինակաց աստուածաշունչ գրոց: Ընթերցողն
պիտի տեսնէ որ հոս անտարկուածներուն մէջ ամենէն հնագոյնք՝ չեն յառաջ քան ըզ-
գարն ժ.Վ, ուր աւթ և աւելի գարաւք կը կանխէ Ժամանակ Թարգմանութեան:

Մայր ցոյցով ձեռագիր մասերնք Գրագրանի որդւ ածուոր իջմածնի, տպագրելու համարու
անուան Մատենոսի ընդհանրական Հայրապետն ամենայն Հայոց, ծախաք 'ի կարեւոյ դաղձախան
Յափոյ փաթագրէ կարենանց յոգւա գորոցի Ժառանգաւորաց որդւ իջմածնի, 'ի 1865 ամի, 'ի
Թեմիշ, 'ի տպագրանի ներքին տալգային Հոգեւոր գորոցի Հայոց:

Գրչագիրք 'ի Մատենադարանին որ յԷջմիածին:

Թիւ 147. (Ա). «Աստուածաշունչ փոքր բոլորագիր քառածալ գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի 'ի Ժամանակս Թագաւորութեան Հեթմոյ որդւոյ Լեւոնի նախ (?) 'ի գաւառն Կիլիկիայ 'ի Մովսիսե և 'ի Ներսիսե 'ի Թուին Հայոց Ո (1151 ?): Ունի զխորհրդաբանութիւնս երանելւոյն Սպիփանու եպիսկոպոսի Կիրարացւոյ յաղագս երգոց Սաղմոսարանի. պակասին մարգարէութիւն Աբգիու, Բարուբայ, Յայնութիւն և Հանգիստ Յովհաննու, Սիրաբայ, Մանասէի, և աղերս Էւթաղի »:

Թ. 148. (Բ). «Աստուածաշունչ փոքր բոլորագիր քառածալ գրեալ 'ի վերայ Թղթոյ 'ի Ժամանակս Թագաւորութեան Հեթմոյ առաջին 'ի Միքայէլ քահանայէ 'ի Կրիմցի Յովհաննիսէ 'ի Թուին Հայոց ՄԲ (?) ՊՄԷ (1253, 1255), Պակասին 'ի սմա Ա և Բ Մնացորդաց, Ի Եղբասայ, Ա Մակարայեցւոց, Սաղմոսաց, Առաւկաց, Ժողովոցի, Երգերգոց, Իմաստութիւն, Աբգիու, Բարուբայ, Երեմիայ, ողբ Երեմիայ »:

Թ. 149. (Գ). «Աստուածաշունչ միջակ բոլորագիր քառածալ գրեալ 'ի վերայ Թղթոյ վանն Յովհաննու արքեպիսկոպոսի եղբոր Հեթմոյ արքային Հայոց, Յանկ մաւտնիս հրամանաւ իշխանաց իշխան Կոստանգին գրեալ է 'ի Բարսեղ Ռուբինեանցէ, 'ի Թուին Հայոց ՁԺԹ (1270). պակասին 'ի սմա Աբգիու, Բարուբայ, Մանասէի, Թուղթ Կորնթացւոց առ Պաւղոս, Հանգիստ Յովհաննու, երրորդ Թուղթ Յովհաննու »: - Յիշատակարանք են.

Ի վերջ Երևոյց գրոցն. « Զստացող տառիս զտէր Յովհաննէս բարունի ղեղարայր Թագաւորին 'ի յԷջմիածնէ 'ի Տէր. և զԺնաւզան նորին ամենայն զարմուռք իւրովք. ընդ նմին և զանպիտան գծողս ԲՂ (Բարսեղ) և զԺնաւզան իմ և զամենայն հաւատացեալս 'ի Քրիստոս »...

Ի սկիզբն Ղեւտակահին. « Ով սուրբ եղբարք, որք կարգայք և աւրինակէք զաստուածաշունչս 'ի յԷջմիածնէ յաղաթս ձեր զստացող գրոցս, զիմ քաղցր և բարի պաւտնն և զիշխանաց իշխանն, զպարոն Կոստանգինն, զԷջմիածնէ և զխանարհն, և զաստուածատէրն և զեկեղեցատէրն, և զքահանայատէրն. զի Քրիստոս Աստուած ընդ երկայն աւուրս պահեսցէ, առողջ հոգւով և մարմնով... ընդ նմին և զմեղաւոր երէցս զքծաւղցադերոյս զԹորոս Ըռաւթինեան »...

Յաւարտ Առակաց գրոց.

« Աստուածանին սուրբ կոյս բարի
Ամեն աշխարհս քննով բարձի.
Իմ աղբայր ի քեզ անձնի
Որ էր որդի տեսան Հեթմի
Հայոց մեծաց Զարեայի,
Պարոն Զափրէ անուն կոչի
Իւ էր գիտաւ նա գրգուռի.
Սիբաստաց այն էր բարի
Իւ աւարաքն էր սիրելի,

Կեցաւ ինքն 'ի յաշխարհ լի տարի
Փոխեցաւ ի յաշխարհէս իմ ի մայրիս.
Ի Թուին Հայոց ՌձԷ մփ.
Իս Կոստանգինս զայս գրեցի
Որ եմ աղբայր հետ իւ զնի,
Որ եմ իմ աղբայրն ի մարս ինկի
Արցունք ընդ վարս Գաւ վարի.
Քրիստոս Աստուած ինձ ողորմի »:

Ի վերջ Սիրաբայ. « Զեղեցիւս ոգի, զՍիրաբայս գրող և զտառիս ստացող զմեզ, պարտ ծառայս Աստուծոյ և ամենայն ծառայիցք նորս Յովհաննէս եպիսկոպոս ղեղարայր բարեպաշտ արքային Հայոց Հեթմոյ, և զորդիս մեծին Կոստանգեայ, աղաչեմ զվայելողոք սորա և զԺառանգողոք, և որք լուսաւորիք սոքաւք, յիշէլ սրտի մտաւք զմեզ ծնաւզաւքն մերովք և համայն ընտանեաւք և երախտաւորաւք, Թողութիւն և

ողորմութիւն և հանգիստ գտանել 'ի Քրիստոսէ Աստուծոյ, այժմ և յապագային. զի կարուս եմք ձերգ բարի յիշման որպէս և Տեառն ողորմութեան »... :

Ի վերջ Բայաղունքեան գրոց. « Զմեղաւոր երէցս զԹորոս Խուբենեանց յիշեալ իմ բարի Պարոն. Ո՛վ սուրբ եղբարք, որք հանդիպիք սմա տեսութեամբ կամ տւրինալէրով. յիշեալք յաղօթմ ձեր զստացող աստուածաշնչին, զիմքաղցր և բարի Պարոնն և զիշխանաց իշխանն, զպարոն Կոստանդին. զի Քրիստոս Աստուած ընդ երկայն աւուրս պահեցէ զսա. և յետ աստեացս՝ երկից արքայութեան արժանի արացէ. ամէն. Եւ զ'ի Քրիստոս հանգուցեալ եղբայրն իւր զպարոն Զուֆրի չքաղցրն, զհեղն, զողորմածն, զազքաստանն և զեկեղեցատանն յիշեալք. զի Քրիստոս Աստուած զպարոն Զուֆրի ընդ իւր սուրբ իշխանացն գասեցէ. ամէն. Եւ զմեղաւոր երէցս զԹորոս զգծողս այլ յիշեալք Աստուած ողորմեայիւ. Ով մեզ լի սրտիւ Աստուած ողորմի առէ. Աստուած մեկին հազար իր պատրաստէ » :

Թ. 150. (Դ). « Աստուածաշունչ փոքր բոլորագիր քառածալ, ընտիր, գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի 'ի Ստեփանոս քահանայէ Գոյնեի 'ի Թուին Հայոց ԶԽԱ (1292). ունի գրան Աթանասի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացւոյ, և Եպիփանու յաղագս երգոց զԺմտաբարնի, ի մատենին ժամակարգութեան, ամենայն, աղօթք և քորոզք ժա. մարգութեանց, պատարագամատոյց. աղօթք Յովհաննու Ոսկերբարանի 'ի սուրբ Եւրորդութիւն, աղօթք 'ի Վարդապառն, ամեմար. պակասին 'ի սմա Արգիւն. Սիրաքոյ և Մանասէի » :

Թ. 151. (Ե). « Աստուածաշունչ փոքր բոլորագիր քառածալ, ընտիր, գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի 'ի վայելչ Հեթմոյ արքային Հայոց. 'ի վախճան մատենին գտանի չափաբերական ծանօթարար բան Հեթում արքային մերոյ յաղագս ստացման մատենիս. 'ի վերջ ոստանաւորի գուցէ գողով տեղի կիցոյ արքային մերոյ քառանկիւնի ձեռով կտրեալ հանեալ են 'ի բաց. 'ի Թուին Հայոց ԶԽԻ (1292). պակասի նախադրութիւն Մնեղոց » :

Թ. 152. (Զ). « Աստուածաշունչ փոքր բոլորագիր քառածալ գրեալ 'ի վերայ թղթոյ ըստ խնդրոյ Ներսիսի ումնն եպիսկոպոսի 'ի Յովհաննէս քահանայէ 'ի Թուին Հայոց ԶԽԶ (1277). 'ի վերջոյ մատենին գտանի զՋնկան ոստանաւոր Վարդան վարդապետի. գրեալքն են Թերի և գասաւորութիւնք խառն 'ի խուռն » :

Թ. 153. (Է). « Աստուածաշունչ փոքր բոլորագիր քառածալ գրեալ 'ի վերայ րամբանեայ թղթոյ 'ի վանքն կոչեցեալ Գուներ (տպագիրն վերպակաւ կը դնէ զանկր) որ մեր ի Բարձրբերդ. Արիւկիայ 'ի Մարտիրոս վարդապետէ յաշակերտէ Գէորգ վարդապետի Սկեւռացւոյ 'ի Թուին Հայոց ԶԾԲ (1303). անթերի » :

Ի վերջ Գ. Թադաւ. « Եւ Մարտիրոս սպասաւոր և աշակերտ գրոց. ըստ ըզձի և փոփաբման սորի գրեցի զսա 'ի վանքս հռչակելի՝ որ Գուներ կոչի, մեր ի Բարձրն կոչեցեալ բերդ. 'ի մեծ Թուականին Հայոց ԶԾԲ, և յամսնանն մայիսի ըստ հռովմայեցւոյ անուանց ամսոյ, որ աւր ԺԵ էր սորին ամաց. յորում ըստք 'ի նոյն տարս՝ չար համբաւ. զի տէր երկրին մերում չըգաւ 'ի Նամբն կոչեցեալ աշխարհ, հանդերձ Մուս զուշն կոչեցեալ զարարաւք. Եւ ըստ մեղաց մերոց յաղթեալ յանուրինաց՝ փախըստեայ իղէւ յաշխարհս Բարեւալացոց առ խանն Խազան կոչեցեալ. Եւ աշխարհս մեր յոյժ 'ի տարաբոս անկաւ » :

Ի վերջ Ա. Միսցորդացւ. « ԶՄարտիրոս վարդապետ աշակերտ Գէորգայ Սկեւռացւոյ զգրաւ Գրոցս՝ յիշեցէ 'ի Տէր. Ընդ նմին և զվարդապետն իմ և զուսուցիչ զԳէորգ բարձրանապետ » :

. ի վերջ Ա. Եղրի. « ԶՄարտիրոս վարդ. » և զգրիչ տրաւ յիշեցեք յաղաւթս, ով եղբարք, որք հանգիսիք: Գրեցաւ սա 'ի Փաներս, 'ի Թուակոնին Հայոց յեւթն հարիւր յիսուն և երկուքն, յուլիս ԻԹ »:

Ի վերջ քորոյն Յոռայի. « Զմեղապարտ վարդ՝ Մարտ » աղաչեմ յիշել 'ի տէր Գրիս, տոս: Գրեցաւ սա 'ի Թուակոնին ԶՄԳ յամենանն յուլիս յերկիրս Արիւնիայ մերձ 'ի բերգս Բարձր յԱստապատ Խաչատրոյ 'ի վերայ գեաղոյս Նշըրկայ 'ի քարանձաւ և 'ի նեղ տեղիս, 'ի գառն ժամանակիս. յորում ամենան եկին մահմտական զաւրքն 'ի Շամբէն. և առին սիրով զբերքն Թիւլ, և ուխտազանց եղեալ գաշտնցն կոտորեցին զորս գտին անդ. և բազումք փախստական եղեալ 'ի նոցանէ ջրասոյղ եղեալ 'ի մեծ գետն Զահան »...:

Թ. 154. (Ը). « Աստուածաշունչ փոքր բոլորագիր քառածալ, գրեալ 'ի վերայ Թղթոյ բամբակեայ 'ի Թուին Հայոց ԶՄԷ (1308). 'ի սկզբան մատենին են գրեալ նախագրութիւնք և գլխակարգութիւնք մատենից 'ի Մինգոյ սկսեալ ցընքըն Մակա, բայեցւոց, առանց յիշեալ գրեանց, իսկ 'ի Սազմոսացն սկսանին գրեանքն հանգերձ նախագրութեամբ և գլխակարգութեամբ իւրովք »:

Թ. 155 (Թ). « Աստուածաշունչ փոքր բոլորագիր քառածալ, սկսեալ 'ի Մինգոյ ցԱւետարանն. գրեալ և յաւետարանացն ցթուղծ Պաւղոսի առ Հռովմայեցիս 'ի վայելս Յովհաննէս բարունապետի 'ի յանապատ Նորլինայ, որ Մանուկ սուրբ Նշան կոչեն. գրեալ և 'ի Թղթոյն Պաւղոսի առ Հռովմայեցիս ցՀանգիստն Յովհաննու 'ի գաւառին և քաղաքին Հիլան կոչեցեալ. 'ի հայրապետութեան Արիւնիայի Ս. Առ. բազմեալ և 'ի հայրապետութեան Ուտունեաց որ յԱթմաճար (այ. աղծար) կղզի Դաւթի եղբորն տեսն Զաքարիայի. 'ի Յովհաննիսէ, Պետրոս արեղայէ, և Յովհան. նիսէ. 'ի Թուին Հայոց ՊԼԹ-ՊԽԹ, (1390-1400): Զկնի Մինգոյ են և կտակք որգւոյց Յակովբայ, և պատմութիւն Յովսէփայ և կնոջ նորա Ասանեթայ, նախագրութիւն Դանիէլէ արարեալ Վարդան վարդապետի 'ի լուսաւոր մեկնաց: Ի վախճան մատե. նին գտանի և յիշատակարան՝ յորմէ տեսանի մատենան գրեալ 'ի ժամանակս Թա. մուր Լանգի »:

Թ. 156. (Ժ). « Աստուածաշունչ փոքր բոլորագիր ութածալ գրեալ 'ի Թուղթ բամբակեայ ըստ խնդրոյ Յրանչիսկոսի վարդապետի 'ի Յովհաննիսէ 'ի կարգէ Գովհիւ. կեանց 'ի Թաւին Հայոց ՊԾ (1401) սկիզբն Մինգոյ մինչ Նիլց՝ յերկրորդ. Թագաւո. րութեանց ցլորրորդ. 'ի տեղիս տեղիս պակասեալ և կաղմտեալ »:

Թ. 157. (ԺԱ). « Աստուածաշունչ միջակ բոլորագիր ութածալ, գրեալ 'ի Թուղթ բամբակեայ ըստ խնդրոյ ստացողի գրոցս Յովհաննիսի երանաշնորհ բարունապետի և տիեզերալոյս վարդապետի 'ի Թաւին Հայոց ԶԺԻ (1468). բայ 'ի գրոց Մինգոյ, Նիլց, Ղեւտացւոց, երկրորդ Օրինաց, Յեսուայ, Դատաւորաց, Հռութայ, Եսթե. րայ, Յուգիթայ և Տորթեայ՝ մնացեալքն պակասին »:

Թ. 158. (ԺԲ). « Աստուածաշունչ փոքր բոլորագիր ութածալ գրեալ 'ի Թուղթ բամբակի 'ի վայելուճն Խարրերդցի Միքայի վարդապետի 'ի Միքայիէ Թոխաթեցոյ, 'ի Թուին Հայոց ՌԿ (1611). ունի զնախագրութիւն Սերաբայ և զգրք Սերաբայ »:

Թ. 159. (ԺԳ). « Աստուածաշունչ փոքր բոլորագիր քառածալ, գրեալ 'ի Թուղթ բամբակեայ 'ի վայել տէր Յովնապի քահանայի Արծրունեցոյ 'ի ժամանակս հայ. րապետութեան սրբոյ Էլֆրոնի տեսն Փիլիպպոսի կաթողիկոսի 'ի Թագաւորու. թեան տաճկաց սուլթան Իրաւհիմի. գրեալ և 'ի քաղաքն Տիգրանակերտ 'ի Թուին Հայոց ՌԾԹ (1640): Ի վախճան իւրաքանչիւր գրոց հնոյ կտակարանի ցգիրք Յով.

տեփայ գրեալ կան ոտանաւոր բարոյական խրատուք ըստ մտաց այնք գրոց, որք որպէս նմանին՝ են վաստակք Նորհայի քերթողին Հայոց »:

Առնցմէ զատ կը նշանակուին 'ի ցուցակին նաև այլք բազմադոյնք, յետին դարուց գրչութիւնք, զորս աւելորդ կը տեսնուի մէջ բերել, ինչպէս նաև սուրբ Գրոց մասնա-կան գրչագիրք երեքտասան կամ չորեքտասան դարերու:

Գլխագիրք 'ի Մատենադարանի Մխիթարեանց 'ի Ս. Ղազար վննետիոյ:

Ա. Թումանշանը կրող աստուածաշունչ գրոց օրինակն, բոլորգիր մագաղաթեայ քառասուն և հինգ թերթ, և իւրաքանչիւր թերթն՝ աստուերկու թուղթ կամ քսա-նըջօրս էջ. ամէն մէկ էջ՝ ի կրկին սխանակ բաժնուած, և ամէն մէկ սխանակին վրայ յիսուհուրեք տողք. երեսուն և հինգ թերթն հին կապարանքն և ասան 'ի նորոյն, միօրինակ գրեալ շարտար գրչակ, և 'ի լուսանցան տեղիդ աւելցնելով Սիւմնաքոսի, Անիկ-զասայ և Թեոդիտոսի ընթերցութիւններն, մանաւանդ 'ի գերոս Թադաւորութեանց: Եւ այսպիսի է դասաւորութիւն մատենից 'ի նմա.

Հնգամատենան Մովսիսի. Ա. Ծնունդը. յորոյ 'ի կատարածին հետեալ չափաբե-րական տողք.

Աստուած անեղ անմահ և տէր յաւիտենից,
Որ կամեցար և հաստեցեր գոյս յուշոյնք.
Ըզմարդն ի զբախան եղբր զգալեաց տիրել քնաւից՝
Եւ վայելել բաց ի միոյն յամէն փայտից,
Ըշանցաւորն եղեալ կենաց քոց բանից,
Ուղիղ դասմամբ հաներ յաշխարհս այս անբանից.
Այլ հաճեցար որք ի ծննդոց նորին զարմից,
Դեզ մտաւորն կրկին ընծայ հատ անուշից:
Փոխել զաման 'ի մահացու այս կայանից,
Զայլս պահել ի ջրով հեղձնուել համայնից:
Ի կապալաւէ հանուր մարդկան հետ օղջուից

Երեսեցար Աբրահամա մէջ Գաղէից:
Երբ ընծա հոյս հաւատով բրնձառնէից,
Ինչ և մարմնով ինքն յաղագաց անթելփախից:
Ով տէր ընկալ լայս քեզ ընծայ հիւսուած տառից
Ի մեղաւոր ձեռացս ցոյցք հոգւոյս ըզծից:
Յուսով սկսեալու ի կատարիչք բոլորից,
Ժամանեց ի լուսն քոց սուրբ մատենից:
Ժառանգեց լուսաւորչին պայազատից,
Իսկեկաբար ջամբեցողաց զկալին իմաստից.
Որոց նըստին ասեմ յաշխարհս արեւից
Ուր ապրեցաւ սուրբն անշնաս ի մէջ աւելից:

Բ. Ելք. և 'ի վերջ ոտանաւոր քերթուած.

« Տէր որ ի տիպ մեծ փրկութեանս որ ի վերջոյ Ըզմանանայն հեղեր ի տիպ քո սուրբ մարմնոյ,
Լուար յեղիպառս լուկեցեւոցս բռնելոյ.
Առաքեցար զՄովսէս փրկել ասն Յափմբու,
Առաքեցար զհիմն իսրայէլ ի խիտ կառոյ:
Զնեղիւ նոցն ընկզմեցեր ի խոր ջրոյ,
Եւ ընեղեալն փոփոցեցեր ի սին ամպոյ.

Ըզմարուղին ջրերն արբուցման հոգւոյդ օրոյոյ:
Աւեր առ քեզ զեծն Մովսէս ի մէջ հրոյ,
Ետուր նսմաւ ազգի մարդկան զաւրեմա քո:
Մաղթեմ, տէր, լոյս՝ զհոգիս ի խիտ մեղաց կապոյ,
Քեզ հետեւել յեւ վերին կառաք ամպոյ »:

Եւ կը յաւելու. « Զմեղաւոր հոգս Յոշանէս զգրաւաւ սուրբ աստիւս, և զծնաւան իմ, և զեղբարս իմ զՄեքատն և զՎասիլ, և զամենայն ազգաստնսմ իմ յիշեցէք, ով սուրբ ընթերցաւորք և տեսաւորք. և Տէր զքեզ յիշէ. և անուն մի քերէք. զի շար սովո-րութիւն և, և թէ արժանի էք, գրեցէք և զքեր անունդ յայլում տեղաւ »:

Գ. Ղեւտական. և 'ի վերջ գրոյն համառօտ բան չափական.

« Գրիտոս փրկիչ աստուածը բան
Աւանալ մարմնով յեզ ցընծութեան,

Գեր քան զլայն Մովսէսեան
Ըստ կանխադոյն բանին երգման.

Որ ի պաշտան երթցու թեան
Առեր ըզառնն Ահարանեան,
Պաշտել զըստուերն աւրինական
Չփոփոխելին և զառաւրեայն.
Ի հասանել պնդ զվառան
Ձի գալցե մեծն և մնացական.
Եղեր մարմնով կցորդ մարդկան
Մեծ քահանայ Աստուծոյ տան.

Դու քահանայ ես յախտան
Մեղքեցեցիկ ճշմարտութեան,
Ու ընդ անձին՝ այլ ընդ մարդկան
Մին պատարագն էր բաւական.
Նըստին ընդ Հաւր միշտ յախտան
Բարեխառես զազգն մարդկան.
Ձմերս ընծայեա հաւատոյ բան
Ձի փրկեցուք է հրոյն կիւման ։

Դ. Թիւրք, և 'ի վերջն հեռեալ տողերը.

« Զբոյց թուողն մասնի
Լրուծն խոստմանն որ է յայտնի
Թէ զաւակ քո յոյժ բազմացի
Խորեւ զաւաղ որ ոչ չափի:
Կարեմ՝ խորհուրդ իմ այլ ունի
Չորեք խուզել չէ անտեղի:
Ի թուել ցեղին իսրայելի
Քան ըզգոթաւ բերն աւելի,
Չմբտին ի թիւն հանդիսի.
Որք չեւ եին քսանմանի:
Ահա թուելով բոլորն ազգի,
Մնացին անթիւ անգիտելի.
Ձինչ իմացուք արդ հաւաստի
Չբող չեղն հարեալ զգրի:
Թուի թէ այնու այս յայտ լինի,
Թէ շատ ինչ մեզ չէ գիտելի.

Իցեն մարդկան որ հանելի
Առ Աստուծոյ ոչ գովելի:
Ձի իւր միայն իւրքն յայտնի
Որք մարդկան չին անաշխելի:
Այժմ ծանուկ յայտ՝ աշխարհի
Յետոյ փառաւք հընդակելի,
Վայ դեռ որ աստ կարծիք բարի
Յետոյ անարդ և եղկելի:
Այլ տէր զըմեռ յամենայնի
Թող զոր յանցեայ քեզ ի մարմնի.
Վասն սըբբոյ Աստուածածնի
Դիր զեղեկէս երանելի:
Մոյծ ընդ թուով զաւազանի
Չյոսին ընդ լուսն ի բուժ հաշուի.
Որ չիտահարեան թուես ի գրի,
Քեզ ամենայն ծուր կրկնի ։

Ե. Երկրորդ Արիւնք. և 'ի կտաւարանն.

« Զարհուրիմ է բոց փռաց տեր իմ Մովսէս
Անկանիմ առ տոս քո ծառայապէս:
Աւարեւ հինգ դիրս ըզքո ըզսուրք արենս
Գոհանամք և զԱստուծոյ բարեմտապէս,
Ներբողեան քեզ ընծայեմ աշքասապէս
Նահապետ մարգարեիցն աստուածատես.
Չահաւոր փառն տեսեր՝ արժանապէս,
Միջնորդաւք ոչ խաւելով՝ այլ բացերես.
Չերեսաց քոց ճառազայթ փայլահնապէս
Նշմարել ոչ ժուժէին Հրէիցն հանդես.
Ըզբոլոր տիպ Յիսուսի պատկերապէս
Բովանդակ է քեզ ցուցեր խորհրդապէս.
Եւ զերկրորդ արենս գրեալ դատապապէս
Ըզգուշանալ պատուիրանին սիրողապէս.
Ձի զարհնից կամ զանիծից՝ մըշակապէս
Ըլթուակ վարձուց առցես արգարապէս.

Յետ որոյ իսկոյն փոխեալքո յաշխարհէս
Յերկնայնոցն յաւելար՝ ահնդ հանդես.
Ձի այսու իրբեւ ի քնոյ զմեզ զարթնացես
Խմանալ զհանգրանեան ասուգապէս,
Թէ յերկրորդ զանն Յիսուսի աստուածապէս
Փոխելոց և զմեզ ի կեանս անմահապէս.
Ընդ մարմնով վարուց տայ բան՝ անխաջապէս
Եւ զործոց անուշ վճար արժանապէս.
Անբըրցոյ միշտ ի խաւար գոլ բողակել,
Արգարաց հանգչել ի լոյս իրախնանապէս:
Այլ ցածր՝ կանուխ զԱստուած միշտորդապէս
Որպէս յայնչամ ընդ Հրէից կարեկցապէս.
Մի ջնկել զմեզ ի կենաց զարուսթենն
Չգեղեցեալքս ի սուրբ զպրոցս աշխատապէս.
Եւ զբոյս զկտաւարեւ զտառուիցս հանդես
Չընկերցողն յիմաստ ու ի գործ զարացուցես ։

Գիրք Յեսայայ որդւոյ Նանայ. և 'ի վերջն ոտանաւոր բան.

« Որ ես փրկել զարմանագործ անբ ֆրիստոս, Բաժութեամբ մաշեաց ի սուր զհեթանոսս,
Դրօշներ քեզ զընծայիք զԵսայան Յիսուս,
Որ եկաց յետ Մովսէսի Հրէիցն յոյս
Ճահաւոր քեզ արքնակ մարութ և կոյս.
Բաժանեաց իսրայելի վրձակ արգղոյս:
Աքանելեալք զարեղց զգնան մշտահոս,
Չարեգանն անանկապեաց աւուրս երկուս.

Այլ դու տեր և պարգևիչ բարեաց նորոյս Հաւածեալ հերքեալ զգործեալն՝ մեր շարախաւս,
Սուրբ խաչի քաղաքութեամբ՝ յոր բազմեալ դոս, Ձի հասցուք մեք վիճակի սրբոցն ի լոյս ։

Գիրք Դատաւորաց, յորոյ յաւարտն գարձեալ գոյշն բան ոտանաւոր .

« Փըրկիչ անուն և դատաւոր,
Որ Գրիգորի տն բնակաւոր,
Յետապ եղաւ լոկ տղաւոր
Ուրոց կարգաւքն դատաւոր ,

Ձի անուանքս այս խորհրդաւոր
Յայտնեն խորհուրդ մեզ ահաւոր .
Թէ որ փըրկիչն երախտաւոր՝
Յետոյ գալոց է դատաւոր ։

Գիրք Հռոբայ . և վերջ մասենին կը յաւելու ընդօրինակոյն .

« Կինս այս Հռութի դատարացն Մովսէս,
Որացեալ է կառց անոր ազգի իւրոյ .

Հաւատով դիմեալ յԱստուածն Որբահամու ,
Գրեցաւ մեծ նախամամ տեսան ըստ մարմնոցս :

Յետոյ կը յարէ . « Զներկեալս մեղաւք զՅոհաննէս , սուրբ մասենինս ստացաւզ .
յիշեցէք աղաւթիւք 'ի տէր , մի սուրբ ընթերցաւդք և լսաւդք . և տէր զձեզ յիշէ
'ի բարի » :

Գիրք Զորից Թագաւորութեանց , ուր յառաջ քան զսովորական և զծանօթ նախա-
դրութիւնն առաջին Թագաւորութեան դրոց , կայ ուրիշ նախաքանութիւն մ'ալ
յաղաքս բաժանելոյ զսոսուածաշունչ դիրս 'ի քսան և երկուս . հետեւեալ վեր-
նագրով . « Յառաջբան նախակարգեալ (Թագաւորութեանց) Վասն 'ի յերկուս
(զոր պարտ է ընթեռնուլ 'ի քսան և յերկու) դիրս առ 'ի հերթեցեաց զպատ-
մութիւնսն բաժանելոյ , զի քսան և երկու նշանագրաւք վարին երայեցեիք » ... և
ապա կը թուէ մի առ մի զգիրս սուրբս ըստ հերթապական տառիցն յորջորժման ,
այսպէս .

Ա . զառաջինն անուանեն Բրիսիք , զոր մեք Սրարածք կոչեմք .

Բ . զերկրորդն Ելլեանովր , զոր մեք Ելլս ասեմք .

Գ . զերրորդն Որդիկիրա , զոր մեք Ղևտական անուանեմք .

Դ . զչորրորդն Նոշարեղայրեր , զոր մեք Թիշս ասեմք .

Ե . զհինգերորդն Դարարիս , զոր Երկրորդումն աւրինաց կոչեմք .

Յ . Յնուներեն , որ է Յնսովայ որդոյ Նաւեայ .

Զ . Չարիւն որ է Դատաւորացն , 'ի նոյն յարեն և զՀռոբ .

Ը . Սամուէլ , զոր մեք սասալին և երկրորդ Թագաւորութիւն համարեմք .

Թ . Մաղսրիմ , որ է Թագաւորութեանց , որ յերրորդումն 'ի չորրորդումն (Թա-

ժ . Իսայիայն .

[Դատարութեանց կատարի

ժԱ . Երեմիային .

ժԲ . Եզեկիելին .

ժԳ . Երկրտասան մարգարէից , զոր Թարեասար կոչեն .

ժԴ . Յովր .

ժԵ . Դաւիթ .

ժԶ . Ասակաց , զոր նոքա Մալասովր կոչեն .

ժԷ . Եկիսիաստես , զոր նոքա Սեմէիք անուանեն .

ժԸ . Արմնուրիւն աւրննուրեանց . զոր նոքա Սիրասիրիմ կոչեն .

ժԹ . Դանիէլին .

- Ի. Դարբինովմննի, որ Նշանակէ զքանիս աւուր. բայց յայտնադոյնս ասիցէ ոք
պատմութիւն ժամանակական, որ գիրք Մշակարարացն անուանի.
ԻԱ. Եղորն, և այն առ 'ի Յունաց և 'ի Հռովմայեցեաց յերկուս գիրս բաժա-
նեալ է.
ԻԲ. Եսթերայն ։ ։

Այս ցուցակէն ետքը կը շարայտըն նոյն յորինող Յաւաջարտնին. « Այսպէս
գումարին. միանգամայն հնոյ աւրէնագրութեան գիրք քսանեւերկու ընդ ամենայն.
Մովսիսի՝ հինգ. մարգարէիցն՝ ութ. սրբագրացն՝ ինն. Բայց ոմանք և զՀուսեթ՝ և
զԿենովթ ընդ մարգարէսն կարգեն. ։. ։. Բայց արդ պարտ է գիտիլ յասացելոցս. զի
որ արտաքոյ քան զայս գումարութիւն գիրք գամնիցն. ընդ անուանեալ յայտնու-
թիւնսն հարկ է համարել. Եւ իմաստութիւն Սողոմոնի՝ զոր բազումք նորա անուա-
նեն, և Յեսու Սիրաբայ և Յուդիթ և Տուբիա և Հովնն չեղեն արժանի կանոնի.
Բայց զՄակարայեցեացն զառաջին գիրսն դատք գրեալ երկայեցերէն, և զերկրորդն
յունարէն, որպէս անդոսին 'ի խաւսիցն է նշանակել » ։

Ա. Բ. Գ. 'Ի. Թագաւորութեանց. և յետոյ ոտանաւոր ասոցքս.

« Թագաւոր աստուածածնաց,
Սուրբ և զգալի իւղով աւեանալք...
Իբր աւրինակ սպաւորեալք
Ջերեմիայի անուն առեալք,
Լւսեք աստուածապալարք
Գան ճահաւորք պատկերացեալք.
Չարքն և խոտորեալք՝
Մեն հարուածովք եղեն առեալք. »

Պահանջի ի նոցանէ
կարենմբարի գոլ յանուանէ.
Ոչխոտորեալ իսկ ի տեսանէ
Իւ ոչ պատժել իսկ ի նմանէ.
Բայց թէ չար գոլ պատահէ՝
Ըստ արժանեացն և չար կրէ,
Յուր յոյսն ժամանէ
Մարգին փրկիլն և ազատն ։

Եւ ապա յիշատակարան. « Այն յայտնալք սոգորկեալս զՅոհանէս որ փափա-
քանալքս տոշորեալ ստացոյ զսա. Աղաչիմ յամենայն սրտէ իմեք զամբիւն ընթեր-
ցաւքդ և զհոգւացեալ լսաւքդ՝ միոյ տէր ողորմոյիս յիշիլ գրիւս զեղկելի և
զծնուզան և զերբարս » ։

Երկուս գիրք Մանգորայաց. — Երկուս գիրք Եղորի. — Գիրք Նեեմայ, զոր 'ի սառ-
րեւս ինչն կը հսէ Երորոր Եղոր. — Եսթերայ գիրք. — Յուդիթ. — Տովրիթ. — Ա.
Բ. Գ. Մակարայեցեաց գիրք. — Երանելոյն Եպիփանու Եպիփանոսի կիսրացոյ
յաղագս երգոց Սաղմոսարանի, « Ջամենայն ինչ զոր ստաց հայրն Ամանաս. զոր Լու-
ւեալ էր նորա 'ի հոգեկեր ծերոյն » ։ — Եպիփանու կիսրացոյ յաղագս Սաղմոսաց
Դարի. — « Արդ առեալ ասէ Սոմնէլ զարուակ եւզոյն, և աւծ զՆաւիթ թագա-
ւոր » ։ — Սաղմոսաց Դարի. — Առակք Սողոմոնի. — Ժողովողն. — Երգ երգոց
որ է Աւրհուութիւն աւրհուութեանց, ասացեալ Սողոմոնի արցայի Խորայելի. —
Խմաստութիւն Սողոմոնի. — Գիրք Յովսայ. — Մարգարէութիւն Եսայեայ. — Ման
Եսայեայ մարգարի. — Երկրորդաւ մարգարի, ի Յովէլ գնի. « Պատգամեառն
որ եղև առ Յովէլ Բաթուղի Յաւելի, յաւուրս Սեղկիւ » ։ — Մարգարէութիւն
Երեմիայ. — Ժողոր Բարուքայ. — Ողոր Երեմիայ. — Ման Երեմիայ մարգարի.
— Մարգարէութիւն Դանիէլի. — Մարգարէութիւն Եղկիկիլի. —

Ման Եղկիկիլի մարգարի. և 'ի վերջն յիշատակարան. « ... Ես մեղաւորս Յո-
հանէս ըստ կարի զփափաքս իմ լցի յանկ եւանելովս. և այս եղև ներելովն Աս-
տուծոյ. զի յանարժանէս թերեւս արժանաւոր այս գործ եղև յանկեալ. և զայս

ու ասեմ վասն դեղատաշնդ՝ շարադրութեանցս, այլ վասն ազնիւ աւերինակիս՝ զոր սուրբ և երանեալ վարդապետին Գեորգեոս ձեռացն շարահիւստեայք էին. աղաչեմ՝ զօժտութեամբս զանգիւղաւորս հեղեղեք արդամանս 'ի սմա, և սիրով ուղղեցեք. և միշտ եղբորս արժանի արարեք զղորմելի գրիչս Յոհն՝ և զմն՝ իմ և զեղբ՝ » : Ապա 'ի ստորեւ իջին կարմարգեղով նշանակուած. « Աւարտի սա, (որ է հին կտակարանն ամբողջ) 'ի մոյխի ց և 'ի ց » :

Եւսեբի (Թուղթ առ Կարախոնոս, վասն համարաբառոյն աւետարանաց. « Եւսեբի՝ Կարախանոսի սիրելի եղբար 'ի տէր ողջոյն » . սկզբնաւորութիւնն. « Ամենի ազե. քսանգրացւոյ բազում աշխատութեամբ և շէքրախ. փոյթ 'ի մէջ առեալ՝ զսա 'ի շորիցն եթող մեզ զաւետարանն Մոսթիկոն աւետարանին... » : Կը յարե ապա զսո. զորական ցուցակ համաձայնութեանց :

Չորք Ալեաքսանդ. և 'ի վերջն Աստիսի իբր անջատ և՛որիչ 'ի բնագրէ աւետարանին կը գնէ զհատուածն. « Յարուցեալ Յիսուս առաւառսուն առաջին միաշաբաթուն երեւցաւ Մարիամու » . իսկ աւետարանն կ'աւարտի բանիւքս. « Եւ ոչ ումեք ինչ տասցին՝ զի Էրեմէին » : Այսպէս և իրք կնոջն շնացիոյ հատուածն՝ զեռեւցուած է յետկոյս ամենայն աւետարանաց. և 'ի ստորեւ նոյն իջին նշանակուած է 'ի գրէն. « Այս բանս » ք ձ համարի է » : Անշուշտ ըստ ցուցակի համարաբառոյն :

Գորք Գործող Առաքիլոյ յորդ 'ի կատարածին եղեալ է քարձեալ թուական դըր. շութեանն ԶԿԸ, և 'ի ըւսանցսն կը յաւելու մեկինէ զնշանակութիւն բառից ինչ. ինչպէս՝ ուր կը գնէ բնագրին « միշտ յորդոստայն Ապփիայ » կը մեկնաբանէ. « ասանձաւանդաց » , թերեւ 'ի յոյն բառէն ἀπὸς, որ է ասանձի : Ի Պրակցս առաքելոյց սկսեալ կը նշանակէ թէ քանի ստիղն եղան (տողք οδοί) և տունք և ընթերցուածք :

Թուորք կարողիկեայց երանեցունց .

Աղիքս Եւսեբի, և յետոյ համառօտ յշատակարան մը գրին, ինչպէս 'ի վեր անդր : Գայտնութիւն Գովինսնոս առաքելոյն, յարեւով և զիշատակարան թարգմանութեան Ներսիս Լամբրոնացւոյն :

Թուորք Պաղտոսի առաքելոյ. Յառաջաբան. յորոյ զինք ցանկ ք բովանդակութեան ընթերցուածաց, և Յառաջագիր և վկայութիւնք, և ապա չորեքասան թուղթք : Յետառ Փիլիմոնիթոյն հիտեալ տողին. « Գրեցի և կարգեցի ըստբերումն, զգիրս Պաղտոսի առաքելոյ, յաւերեալ և գիւրահատ ընթերցուածովք եղբարցդ մերաց. յորոչ յամենեցունց չմեղագրութիւն յանգրնութեան իմոյ հայցեմ, զի աղաւթիւք որ վասն մեր վնիցին, զքիւնեին ձեր ընդ իս ընդունիցին » : — « Ընդաւերինակեալ գիրքս այս ըստ Կնոսարացւոյ աւերինակաց որ կան յարկեղ գրոց որոյն Պամփիլեայ իւրովք ձեռաւք գրեալ » : Թիւադրութիւն (կարմրագիր է) . « Գրեաւոր եմ և սա. առածեղէն կրօնիցի վարդապետ. եթէ ումեք զիս յանաւթ տայցես, ազնիւ աւրի. նակ փոխանակ ընդ իմ առնուցուս. զի հատուցանաւքն շարք են » : Պատասխանի (կարմրագիր է) . « Գանձ ունիմ զքեզ հոգեւոր բարութեանց, և ամենայն մարդկան ցանկալի յաւերեւածովք և պնայեւ զարգարեալ. այս ասեմ ձեմարտութեամբ. ոչ տայ զքեզ վարդապետմեք յանաւթ. և ոչ քարձեալ նախանձեցայց ընդ աւագուս ուրուք. այլ յորժամ տայ զքեզ յանաւթ սիրելեաց իմոց, ազնիւ աւրի. նակ քո փոխանակ առից » :

Նաւարութիւն Պաղտոսի առաքելոյ 'ի Հոսովմ. « Հարեւարողեանն՝ որ տանէր զՊաւլոս 'ի Հռովմ՝ Եւսեբոս անուն էր » :

Թողոր Կորնրացոցն առ ձորք ասաքիտն Պատրոս, որուն կը շարայարէ և զսա-
տասխանին Պաշտօնի « առ եղբարս Կորնթացիս » :

Այլևայլ մանր յիշատակարանք, ցրել 'ի զանազան տեղիս. « Զկարաւտս ողորմեայ
կոտամահ 'ի մեղաց լեռն » զՅոհաննէս յարգար գործոց նուազեալս՝ զսուրբ մար-
գարեկոյ մեղաշարդիս օտաջաւս. յիշեցէք... Զկը » :

— « Զամենամեղս Յոհաննէս զստացաւս աստուածաշունչ տառիս աշխատանաւք
'և գրեւթեամբ իմոյ ձեռնին, և այս՝ զի պակաս եմ յարուեստ գրեւթեանս, այլ սի-
րովն որ 'ի սա՝ զի ես ինձէն մոռացայ. ոչ վասն մորմնական ինչ շահից, այլ միայն
զի 'ի հոգեկոյաւզացք վայելից յազուածս, ազալեմ վասն սիրոյն Աստուծոյ յիշեցէք
'ի տէր Թողուլ զանեղք յանցան իմ... » :

— « Զվաղմեղս 'ի մահուալիք գրուեալ 'ի մեղս, և որ դեռ եւս 'ի նոյն շարաւտ-
հոս բազմախոյսոյթ վերս պայեկեալ նստիմ՝ զՅոհաննէս, որ խարեալս եմ մոռաց
խղճիւ, որ 'ի շար ժամուս անիմոտ անձամբ պակաս 'ի գրեւթեանն արուեստ,
տէ, վասն ստոյգ աւարեակացս ստացայ զսա առ 'ի յիշատակէ ինձ և ծնողացն իմաց
և հորազատացն Սմբարայ և Վասիլի, և որ զկնի մեր արժանի լինիցին ժառանգել
զաստուածաշունչ տառս, յիշեցէք 'ի Տէր » :

— « Զստուածաշունչն սիրոյ հրոյն՝ բոցակիզեալ անձինսք, զծերացելոցք իմաստիւք
և հասակաւ, և զմանկագունիցք զաւրելոց յիրս և 'ի բանս՝ որ Աստուծոյ է հաշնելի,
զսուրբ գարշապարացք՝ յամենայն զարուածինէ մեղաւորս Բոհ՝ և ոչ արժանիս
յիշատակի, սուրբ սիրով և հաստատուած բուռն հարեալ կախիմ զգոցք, և աղբւ-
սիւ թաւալիմ առաջի, ներեցէք ազալեմ. և վասն իմ նուէր տուք Աստուծոյ զա-
զուածս ձեր, և մեղաց իմոց Թողուլ թիւն խնդրեցէք »... :

— « Զկարաւտս ողորմութեան զՅոհաննէս ստացաւս աստուածաշունչ տառիս
իմոյ ձեռնին աշխատութեամբ, յիշման 'ի բարի արժանի արարեցէք... Ո՛վ եղբարք,
թէ 'ի մեղուոր գրողին աշխատանքն՝ որ խեղաթիւր է և անարուեստ, մարդկաբար
նայիք, ապա վայ է զիս 'ի լեզուեք ձերս Այլ ներեցէք և Տէր ձեզ » :

— « Պատուեալք Աստուծոյ և 'ի Քրիստոսն, եղբարք սուրբք, որք յիշեկեցէ
պատճառս հոգեկոյլէ սուրբ այս գրոցս, զմեղաւորս Յոհաննէս՝ որ շատ աշխատու-
թեամբ ստացայ զսա, յիշեցէք առ ողորմածն Աստուած »... » :

Բ և Կ. Թուանիչը կրող գրչապիք՝ չուինն ոչ նշանաւոր հնութիւն և ոչ ալ կա-
րնոր յիշատակարանք բանասիրական կամ պատմական նկատմամբ. ուստի և հարկ
մը չենք տեսներ խօսքերնիս յերկարել անոնց վրայ :

Դ. օրինակ, պատկերազարդ և ծաղկեղկար, մագուղաթեայ բոլորչիւր ընտիր... ամ.
բոլը հին և նոր կտակարանն. յորում և « Պատմութիւն Յովսէփայ Գեղեցկանն և
Աստիւթիւն », այսպիսի սիգրմատարութեամբ. « Եւ եղեւ յամին յառաջումն, որ
աւր եւթն էր ամսոյն » :

Ի սկիզբն Աստուածաշունչին « Համաօտ գումարումն բառից յաստուածաշունչ գրոց
յումնմն յիշմանայ » : Յիշատակարանն. Ենորհիւ տեսնն սկսայ և ողորմութեամբ
նորին կատարելի զայս հոգեբարոզիւ և աստուածաշունչ սուրբ կտակարանս՝ յորում
խանդակաթ սիրով ցանկայի և բազմոյի և տեղայի 'ի մանկութենէս 'ի վեր. և այլեմ
հասի փափաքանաց իմոց զոր սիրեաց անձն իմ... Մոռանալք որ ցանկով և համա-
րագրով և ոսկեգիր այբուբենդիմաշայով զարդարեցաք զսա վասն գիրագրեալ լինելոյ
բանիցս աստուածային : Զի թէպէտ գոյր մեզ յաւաքագոյն կարճառօտ ցանկեր 'ի

Նախնեաց մեր և 'ի տէր Դաւիթ իմաստուն քահանայէն, բայց ցեր և ցան գորով յայլ և այլ տեղիս. բայց մէջ աշխատութեամբ ժողովեցաք 'ի մի տուգի իբրև զփռանը մի վարդից, և ըստ այբուբենից 'ի վերայ շարագրեցաք վասն այլ առաւել գիւրադիւտ լինելոյ ուսումնասիրացդ, և միւս ցանկն որ զկնի նորին արարի, առի զօրինակն 'ի լատինացւոց, նաև զգլխահամարքն և զփոքրահամարքն, և զայբուբենգրգիւցան, և զաստցանշանն, նաև զվկայութիւննն համաձայնութեամբ, որ միմանց կու հասն մտաքն. իբրև զարս մարգարտաց ընդ ահանց պատուականաց, և զժագրեցի իմ հոգա. նիւթ մատմարս 'ի լուսանց աստուածաշունչ մատենիս: Բայց զփոքր համարն կար մրագրով արարի, զի մի շփոթեցին համարագիրքն մեր ըստ գրութեան նախնեացն մեր. զի մեր համարքն յառաջ կ'ընթանայ ըստ մերոսմ ոճին, և նոցայն կ'ընթանայ ըստ իւրեանց կարգին. և թէ զլիաւոր սեռւ հմբ գրեալ. բայց Յ 'ի վերայ նոցա ցնելով ցուցանէ թէ ֆուտիւցաք է գլուխն. զի նոցա աստուածաշունչն բոլոր այսպիսի համարագրովս կ'ընթանայ, որպէս որ սեղեակն և գիտակ հմբ... և զարգաշխատ նաւաստ Ղազարս յաղթօ ձեր մի մուտնայք. զի և մէջ վասն այն աշխատ հղաք 'ի վերայ սորին զտիւ և զբիւր... Ձի յերկիրս այս յորում մէջ բնակեալ հմբ, են այլ և այլ ազգք և աղինք, և անհաւատ երայեցիք բազում. զի են քաղ ուսումնասէրք, բանիբուն փիլիսոփայք, և եթմն արհեստին կատարեալ գիտողք. այլ և զբոլոր աստուածաշունչն մատենին 'ի բերան առեալ ունին, եթէ արք նոցա և եթէ կանայք նոցա, և եթէ երիտասարդք նոցա և եթէ կուսանք նոցա. զի են յոյժ ուսումնասէրք և հարցասէրք, և խորին աստուածային պատուիրանացն քննող. զի շունին մեծամեծ հարկապահանջութիւնն, որպէս յերկրիս մերում Հայաստանեաց է. և ոչ են սմե. նեքեան մարմնաւոր արհեստից պարապեալ՝ որպէս ազգս մեր. զի գոցա արուեստն է կարգան և ուսանիլն, և միայն սմին են պարապեալք, և եթէ մեծամեծ գոցա և եթէ աղայք գոցա որպէս զհնադայն աթենացիոն հարցասէրք գորով: Ձի օրէն է յայ. սըմ երկրի, յորժամ լինի 'ի մէջ իւրեանց հարցափորձութիւն, նա կու ժողովին 'ի սգագիրոն տեղեան, կամ 'ի տաճարն յԱտուռոյ, և առարկանն 'ի մէջ իւրեանց խրթին բան մի, և հարցաքննութիւն կու առնին երկուց կողմանց օրով շաբթով և ամսով. մինչև ոմն քաջագոյն յաղթող երեւեսցի և զընդգիմակողման յաղթահալ րեսցէ աստուածային գրոց վկայութեամբ... »:

Յ'էջ 14 գլխագիրն. « Գրիգորի եռամեծի, որ այսպէս շարահիւսեալ զհին և զնոր կապարանս »: « Ո'քան են և որք զիրք սուրբք հին և նոր կտակարանք »... յորում կ'ըսէ. « Եւ որպէս ասէ կղեմ և Անանիա Դամասկացի, թէ վեց գիրք այլ ընկալաք յեկեղեցի, որ է Ընթերցուածն Յակոբայ, Կանոնք սուրբերոցն, Բանք Յուստոսի, Գրքն Գրիգորիսայ Արիսպագացւոյ, Քաթողիկոսի Պետրոսի առաքելայն »...

Յ'էջն 309 յիշատակարան. « Ո'վ հարք և եղբայրք ընթերցողք սուրբ տառիս, և զմեղսաման և զատանեալ Մարկոս արքիւսակազն զգրող սորին, մտաք խաւար, քարեաց ունայն, մեղք զարգար երեւկան »: Կը զնէ ցանկ մը « Ի վերայ այբուբենից աստուածաշունչ սուրբ մատենիս, ըստ հայկական թուոց »: և ապա միւս այլ ցանկ.

« ըստ լատինացւոց թուոց »:

Յ'էջն 631 օտանաւոր յիշատակարան. « Աւարտ եղև աստուածաշունչն այս սիրական Որ վերտասն եղև զտիգ մեր հայկական: Հին և նոր կտակարանքն լիական. Ի յերկիրս յԼուռլաց և Լէհաստան. Թուականիս Հայոց մեծաց և արեթեան Ի քաղաքս աստուածաշինամ Լով կուկան. Ռեյլ յուսեի յարաւարդեան, Հայրապետիս մերայ ազգիս արեթական, Ի յաթմի ի յապրիկ ըստ համական. Տէր Մելքիսեթ կաթողիկոս արեւելեան,

ի յարեմուտ տանն Արայ աղնուական
Տէր Բովանդէս կաթողիկոսն աստուածաբան,
Որպէս լուսին և արեգակն ի յերկնս կան
Սոնպէս սորա են ի յերկիրս ի Հայաստան.
Սրբազան քահանայիցն որ այժմե կան,
Որ անգաղար տա և գիշեր առ տէր կարգան,
Րատեփաննոս եպիսկոպոսն Մերալեան
Իւ տէր Գասպար ասագրեցն պատուական.
Տէր իսայասուր, տէր Ջաջարեան աղնուական,
Տէր Թորոս, տէր Բովանդէս վարդապետ մանկան,
Տէր Գրիգոր կրօնաւորն վանական,
Իւ տէր Մարգարե ի Հէտ Նըփն ընկերական.
Աստուածաւոր տանուտէրացն Լովական
Բան Գարրիէ և բան Թորոսն երեսփոխան.
Իւ Հասարակ են դատուաւոր երկուստան.
Որ արարիչն Հաստատ. փահէ և անասանը:
Ի ժամանակ սոցունց եղև. յայտ յանդական՝
Հոգեբաշխ աստուածաւորն այս բաւարատան.

Իս իմ ձեռամբ եղև սորա աշխատական
Իւ գնիւթն յառաջ պատրաստեցի անխաղական.
Իսու ի ձեռս Թորոս գպրի երազագրեան,
Տալով զվարճս ձեռաց նորա առաւանական.
Բազում երգարք յորդարք և ետու բան
Ձի և ճոցա ջանիքն տանչն աւարտական,
Մինչեւ ի յորս տարին եղար աշխատական,
Հազիւ Հանաք աստուածաշունչն աւարտական
Իսու ի ձեռս Արդարի գզարին կըրնարական
Որ կապեաց զսա ի մի ի տուփ Հաւաքական.
Որոց տացն տէր մեր Յիսուս վարճս յախտան,
Ջոր ինչ աշխատ եղեն ճոցա երազական.
Վասն որոյ ես կրտսր ձեր ծառայական
Արտասուալից Հայցեմ ի ձեռն զպաշտական,
Յաղօթմ ևն որ յիշէ զմզ միշտ ոգրտական,
Ոչ մտանալ յարեւանի տենդական.
Ձիս զվազարս Բաբերեմացիս Նժդէ Հական,
Նախ սիրուն զննողն իմ Հանգուցական... »

Ձ. օրինակ. Աստուածաշունչն ընտիր մանր բողբոսգիր մագաղաթեայ, ամբողջ.
Հանդերձ Թղթով Կորնթացւոյ առ Պաւղոս և սորա պատասխանին առ Կորնթացիս.
և 'ի վերջն Հանգիստ Յովնաննու, ունելով և զգլխակարգութիւնս, ինչպէս կ'ըսէ,
« Իսանկ աստուածաշնչի »:

Բ. օրինակ. Աստուածաշունչն ամբողջ գրեալ 'ի զանազան գրչաց. « Զստացող
աստուածագումար տառիս զամենեւեմնիկ և զճիսացեալն ամենայն իմաստութեամբ
գերանաշնորհ զքահանայն Գրիգոր... նաև զնկարակերտող սորա զուսպէպ... ընդ
նոսին և զգիցուն գրիչս զԿար» (Կարապետ):

Յ'էջն 448 յիշատակարան երկայն. «... Աժողպարեալ ստանալ զսա վեհմասն
քահանայն Աստուծոյ Գրիգոր... և բաղում յաշխատութեամբ ստացաւ զսա 'ի հաւաք
որդեանց իւրոց յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց, և 'ի ժառանգութիւն զաւակի իւրոյ
պատուական քահանայն Նիքիմի, և 'ի թուակնութեանն Հայոց Ջ'». 'ի յաշխարհաւ.
կալութեան փոքր Եեխանանի և Հիւպատասութեան և սպարապետութեան Հայոց
Բիւրթէլին 'ի քաղաքն Սուլամանիայ, 'ի քարեպիսկոպոսութեան Որտուի տէր Սարգ.
սի և եպիսկոպոսութեան տէր Գրիգորի: Արգ յամի ծննդեան Փրկչին մերոյ 1385 ի
և 'ի թուականութեանն Հայոց ՊԳ. և յամենան սեպտեմբրի ին 'ի մարտի Է, 'ի
մայրաքաղաքս Բաղտատ. 'ի յաշխարհակալ բռնաւորութեան մեծ Եեխանանի, և
'ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց տէր Միսիթարի և 'ի քարեպիսկոպոսութեան
այսմ նահանգի տէր Սարգսի, Եփրեմ քահանայ որդի հայրազատ Գրիգոր քահանայի
ստոցողի գրոցս, պորթեւեաց զգիրքս աստուածաշունչ ինքնայսժար կամօք սուրբ
Նշանին Վարազայ և նորին եկեղեցւոյն՝ սուրբ մշտնջենաւոր և յախտեանական...
Արգ նուստս Եփրեմ քահանայ, որ ունէի զգիրք աստուածաշունչ 'ի հօրէ իմմէ 'ի
Գրիգոր քահանայէ, նուիրեցի և ետու զսա ուխտին Վարազայ սուրբ Նշանին, և
ետու այնու գաւառ, զի միաբանք սուրբ ուխտին և քահանայք նորս, յորժամ հուսցն
գիրքս առ նոսա, զկարգ քահանայթաղմանն կատարեսցեն բովանդակ. և արասցեն
զգիրքային պաշտօնն, և օծցեն խաչ սուրբ յանուն հօր իմոյ Գրիգոր քահանայի:
Իւ զեօթն աւուր ընթերցմունքն և զպօթման կատարեսցեն կարգաւ... Այսուհետեւ
հաստատեմք զի ոչ որ եպիսկոպոս կամ չայրապետ վանաց կամ եկեղեցւոյն կամ քա-
հանայ սարկաւազ և կամայլ սքեկարասցն հանել զգիրքս 'ի սուրբ եկեղեցւոյն Վարազայ

գուրբ նշանին ոչ ծախելով և ոչ ընդ գրաւականս զնելով և ոչ օժտելով և ոչ գողանալով... Եւ գարձեալ պարտէ զյիշատակութեանս զայս ի յամենայն առաջ հինգ շաբթի օր ՚ի յատեանս եկեղեցւոյն ՚ի լոյսին ամենեցուն ընթեռնուլ » :

Թ. օրինակ. Հին կտակարանն միայն յորում էր նշանակին և համարք ֆանկայ: Գրին յ'էջ 103. « Զմեղապարտ գրիչ Եղեկէլ սկ- բարի մօտք յիշէ ՚ի տէր յե- րեստ անկեալ աղաչեմ զընթերցողդ » : Իսկ յ'էջ 131.

« Մեծ գիտապետն սրբապան
Եւ քաւապետն արհաւան,
Որ զօրինակս ետ մեղ ի բան
Քրիստոս պահէ զինքն անսասան.

Հանգիւք իւրովք միասն
Այժմ և յաւետ և յապաշայն.
Նա եւ զգրիչս արեք արժան
Բարի կամքք ի Տէր յիշման » :

ԺԲ. Օրինակ. Յիշատակարանն. « Փառաւն հաւր ամենակարողի... աւարտուալն եղև այսմ առաւածածաւունջ հին և նոր կտակարանին. յորժամ էր թիւն ըստ շրջա- դայութեան ժամանակի ՚ի մարգեղութենէն Քրիստոսի ՌԻՃԼ. և ՚ի թուականու- թեան հայկազեանս տոհմի ԶԱԼ. և ՚ի հայր՝ ութնեան տեսան Հանութի, մեծի Հոռոմոց պապին, և ՚ի պատրիարքութեան տեսան Յակոբա Հոռոմահայնի. և յեղ'սութեան տէր Զաքարիոյ սուրբ առաքելոյն թագէտի վերադառնողի, և ՚ի վարդապետութեան իեա (Եսայիայ) բաբունապետի, որ այժմ կա ՚ի Կայէճաքի, և յաշխարհակալու- թեան Ղանդ' ափտի, և ՚ի թագաւորութեան Հայոց Ահմէթի որդոյ Աւշինի, զտո սկսեալ ՚ի զեկտրներէի աւարտեցաւ ՚ի հոկտրներէի և ՚ի ձեռն երկու քաջ քոր- տուղարի: Եւ Ներսէս անսասմ վարդապետ՝ բայց դործով վերջացեալ հող և մոխիր վարդապետաց, որդի Վահրամա, յաշխարհէն Տարաւուս, ՚ի դաւառէն Սանսնու, ՚ի վանացն Ղազարու, ՚ի գեղէնն որ կոչի Կոռ. եղէ ցանկապող ուսման և ընթացա յարեւելոյ ՚ի դաւառն Վաւաձոր, ՚ի վանքն Գայլիձոր, և եօթն տմ աշխատեցա ՚ի վարժուալն հին և նոր տառից սրբոյ բանին. յայնմ ժամանակի եմուս ՚ի հոգիս իմ ցանկութիւն մեծ վասն աստուածաւունջ գրոց. և ես էի աղքատ, և ոչ ունէի և ոչ գող մի, բայց միայն ջրփրստոս: Ապա ուխտ եղեալ ՚ի մաի իմում ասացի թէ առ ինձ Աստուած իրք'նախ ես յԱստուածածնի անուն ասմ գրել և Յորժամ զայս խոր- հուրգս ՚ի միտս իմարարի յայն գէմէ գեալ գնացի յերկիրն Ուսնու ՚ի գեղն որ կոչի Թանակա՜, առ եղբարքն իմ և ամենայն արեան մերձաւորքն խնդրել աւանդութիւն ՚ի նոցանէ: Իսկ Նոքա շարժեալ ներով և լի արտիւ ողորմութեամբ սուրբ Աստուա- ծածնին, ետուն ՚ի ծախս աստուածաւունջս իւրաքանչիւր ըստ կարգութեան իւրում մասն յիշատակի. Մէհն. . . իմ առեալ գնացի յաշխարհն Պարսից ՚ի քաղաքն Թա- վրէժ յաղագս քարտիսի. և բազում ա՜ն և աշխատանք կրեցի ՚ի Զանապարհն, և յորով նախանձ և ինքնութիւն յազա՜ն և ՚ի անապարձ քահանայից և ՚ի հակառակող աշխար- հակառաց: Եւ անտի ողորմութեամբն Աստուծոյ յարուցեալ գնացի միւսանայամ ՚ի Գայլիձորն, և կաւայ միջնորդ զՅոհաննէս: Մէհնի զեղբայրն իմ հոգեւոր որ առնէր միջնորդութիւն ընդ իս և ընդ երկու գրագիր, ընդ Եփրեմն և ընդ Դաւիթն որ էին կուսան քահանայք. և ապա ՚ի բազում աւուրս հազեւ կարացոք կարել գրելն առանց խարձի ՌՄՃ գր. բայց յետս զրկեց զեւ Դաւիթն, քանզի խիստ աղա՜ն էր և արժա- թասեր. և Գձ գր. այլ եւ յիշէն վասն որոյ թողեւ Աստուած զանցանցն նորա: Եւ ես յայնժամ յարեալ անտի և գնացի ՚ի սուրբ առաքելն Թագէտո, առ տեր Զաքա- րէ արքեպիսկոպոս. և նա ետ ինձ Շ գր. և յետ բազում աւուրց գարձայ վերստին ՚ի Գայլիձոր բազում անեղութեամբ. քանզի ձմեռն էր աւուրքն, և վճարեցի զմտացեալ

պարսքն յառաւածաշունչ գրոցն և գարձա 'ի սուրբ Առաքեալքն և գազարեցի անգ
տակաւ աւուրս. և կայր աստուածաշունչս անկազմիւ. և ես թշուառականս կաի հի.
ւանդ հոգով և մարմնով. ապա խնդրեցի 'ի սուրբ Աստուածածնէն, և նա զաւարացոյց
զիս և յորուցեալ անդեցի զմէջս իմ, և ուղղեալ գնացի 'ի Քոնայ առ սուրբ եպիսկո.
պոսն տէր Բարդուղիմոս, և առ վարդապետն Հոտց առ նմա կայի յայնժամ. և
Մարութ վարդապետն չէր անդ որ կազմող էր գրոց, այլ գնացեալ էր 'ի Ճահուկ.
և 'ի ներգործութենէ չարին ես հիւանդացա մերձ 'ի մահ զաւուրս քառասունն հինգ.
և Քրիստոս յարոյց զիս և գնացի 'ի Ճահուկ առ Մարութ վարդապետն. և նա յանձն
առեալ կազմեաց զաւուրս քառասուն և ետ ցիս. և իմ ուրախացեալ գեմեզի դեալ
յերկիրն Տարաւնու, և ամենեկին ոչ ունի խարձ ճանապարհին, յայնժամ ծախեցի
զգիրլուն և զհողաթափն վասն խարձի: Ապա զայս գիտաւիք, եղբարք, որ գնալս և
գալս զոր ասացի 'ի բազում տեղի էր 'ի մէջ բարբաբոս ազգաց... որ բռնացեալ
ունին ջաշխարհս Հոտց վասն մեզոց մերոց. և յամենայն տեղիս օջնեց ինձ սուրբ
Աստուածածին, և անկնառ քնացի, և զամենայն թերի զոր ունէի՝ ելեց և կատարեաց,
բայց խարձն որ եղեւ այս աստուածաշունչ գրոցս ընդ ամենայն միահամուռ երկու
հազար երկու հարիւր գրամէ »:

Յ'էջն 499. « Զսուրբ սուրբ գրոցս շնորհոյս պատուական վարդապետ և զան.
պիտան ծրողս զԻսկութ յիշէլ 'ի տէր Յիսուս աղաչեմ թԹՍ »:

Յ'էջն 717. « Ի թուին Հայոց տոմարի Պի կոչի 'ի յասգմանէ չարին վասն ծովա.
ցեալ մեղաց մերոց և 'ի հարկապահանջութենէ այլաւեոխն աներեցաւ երկիրն Տա.
րօնու, նաեւ սուրբ ուխտս լալաբարու, զոր և կրօնաւորք սուրբ Առաքելոցս տարաշ.
խարհիկ լինէին անցանելով յայլ դաւառս. և կացեալ սուրբ տառն աստուածաշունչ
'ի պահեստի 'ի բազում աւուրս՝ դժեւաւ, այլ բազում սուրբ գրեալք և սքեասիրք.
եղեւ յոյժ արտմութիւն վանացս: Զոր յետ աւուրս ինչ յորում էր ԹՎ՝ Պի՛, ոմն
յազնուական տոյմէ, բարեմիտ և օրբասէր կրօնաւոր Պօղոս անուան, եղբորորդի գո.
լով երջանիկ բարունւոյն Յոհաննիսի փոխեցելոյն աստեաց առ Քրիստոս, որ տա.
ցեալ ունէր զայս աստուածաշունչ, վասն որոյ Պօղոս եւս առաւել հոգ յանձին կա.
լեալ վերստին ետ նորոգել զգիրքս զայս բազում աշխատութեամբ անձին և ընչիւք
վասն վայելման ինքեան և յիշատակ Յոհ՝ վարդապետին և Պօղոս արեղայի որ եղեւ
նպաստ կրկին նորոգմանն և եղբոր իւրոյ Յոհաննէս սարկականի հանգուցելոյն առ
Քրիստոս... Նաեւ զանարժան հոգեկո զՅովհէն անպիտան գրիչ որ զօրհաւ գիրք
ցանցառ գրով ձառեալ գրեցի և կազմեցի. ոչ յարուեստ ինչ վապտահանալով,
այլ բոս հարկեաց և յօժարութեան կամացն Պօղոսի. վասն որոյ չմեղագրեւ խնդրեմ
և յիշել 'ի տէր միով տէր ողորմայիւ »: « Վարդապետ Ներսէս, յիշեալ յաղօթն զԹո.
րոս ծաղկող և զպապն իմ Սիւրբ և զհայրն իմ Սարգիս քահ՝. և զմայրն իմ Մարիամ
'ի քաղաքէն Մշոյ »:

Պատմական կարեւորութիւն ունի նաև հետեւեալն. « ... Յիշեմիք 'ի մաքրափայլ
աղօթս ձեր զառաջնորդ սուրբ ուխտիս զտէր Պօղոս եպիսկոպոս. զի 'ի ժամանակիս
յայտնի՝ որ էր թիւս Հայոց ՊՁԸ, էր սա առաջնորդ սուրբ ուխտիս Առաքելոց: և
'ի սորին աւուրս չբահանայ ոմն անուան վարդան եղև գործովն նման Յուդայի. և
մատնեաց զամենայն արքութիւնք անորինաց, զհաւ և զպիկ. և բազում խաւար կած
ազգիս Հայոց... Զի յայնժամ ամբիւնդերայոյս և քաղ բարունապետն Թովմա փախու.
տական եղեալ էր յազգէն Ներսողաց 'ի դաւառն Արձիւղ. և եկեալ հանգիսեացաւ
'ի սուրբ ուխտն Առաքեալք՝ երկու վարդապետք, և բազում գրոց աշակերտք. և

ետեան զգաժողովարանն, զի... ամիրայն Մարաց որ 'ի Մուշ նստէր, յառաջ միում բազում զորք եկն 'ի վանքն, և սուտ քահանայն Վարդան ընդ նոսա, և ըմբռնէցին զքահանայքն. զոմն տանջէցին ե զոմն ահաբեկ տանէին. մտին յեկեղեցին, և հանին բազում խաչ և սկի և սրբոց նշխարք և տարան 'ի քաղաքն: Եւ սուրբ վարդապետն և աշակերտքն... դիշերն ամենայն արժուան կայեալ խնդրեցին յԱստուծոյ զազատութիւն սրբութեանցն: Եւ 'ի վաղիւն եկեալ երէց սմբ Միւլքիսէդ անուն և երբ. մասն ինչ 'ի խաչերոյն, և բազում խաչ և սկի կորեաւ »:

Նորագոյն ստացուած գրչադիր մ'ալկայ առ մեզ սրբադիր տառից, ընտիր գրչութեամբ և պատուական հնութեամբ, յորում մեզի ծանօթ, Եւրիշ յաստուածաշուքն զորոց տարբեր նորութեան մը կը հանդիպինք, զի Եւրիշ ընդհանրապէս 'ի գլուխ իւրաքանչիւր գրոց սովոր են կարգել զնախագրութիւնն, առոր մէջ ամեն նախագրութիւնք 'ի սկզբան գրուած են միահեա և միայար, աւելցնելով նաև զմահ չորս գլխաւոր մարգարեից՝ Նաայեայ, Եղեկիելի, Դանիէլի և Երեմիայ, բայ 'ի փոքր կամ 'ի կրտսեր կողեցեալ մարգարէից, որոնց մահուան համառօտ աւանդութիւնք ամփոփուած են 'ի ստորեւ ինչի իրենց մարգարէութեան:

Թերի մնալովն 'ի վերջոյ, բուն ընդարձակ յիշատակարանն պակասի, որով անձանօթ կը մնայ նաև ստորդ ժամանակ գրչութեանն. բայց բազմաթիւ են համառօտքն, գրեթէ 'ի վերջ ամենայն գրոց, և երբեմն նաև մեծապէս հեռաքննականք, երբ լամբոռ նացւոյն Երեսեթի թէպէտ և քանի մը տող այլ մեզի համար մեծապէս սիրելի նոր երկոց կը հանդիպինք:

Քաղէք այդ յիշատակարաններէն: Ի վերջ Երեմիոց կամ Արարածոց. « Թորոսի պատուական քահանայի ստացող գրոյս, յիշատակ լիցի լիցիթերցողս, ընդ նմին և առաւապեալ ոգւոյ Սաեթի' և ծնողաց մերոց »: Աորո նման Եւրիշ մանր յիշատակք գոյն արարութեանմը բառից՝ Եւրիշ աեղուանք: Իսկ 'ի վախճան գրոցն Երիւրոյ. մնալ օրինակ. « Փառքքեղ Քրիստոս աստուած մեր վնան ամենայնի, որ զաւրացուցեր զսառապեալ քո Թորոս 'ի մէջ ծանրութեան մեղացս հոգոց զայս ձեռահիւս առաւ անալ քեզ պատարագ յինքնավասակ երկոց: Ո՛վ Տէր, տուող աւրինաց և լոյսացանող, զնաճնալս ընդ աւրինս քո և զգերեալս յաւրինս մեղաց՝ ապրեցոյ 'ի մորմնոյ տատի չորհաւք, և հասոյ յիմանայեացք քաղաքակցութիւն ողորմութեամբ »: — Քրոց Երեմիայ Նաեայ. « Ո՛վ սուրբ Եսու և Եղեաղար և Փենէս, բարեխաւսեցէք առ Քրիստոս Աստուած, վնան Թորոսի բազմամեղին, և ծնաւզաց իմոց և եղբարց և քեռ, և այնոյիկ որ յինչն զմեզ և մեղաց թողութիւն խնդրեն յԱստուծոյ » ... Դատաւորաց. « Թորոսի նուաստ ստացաւ զաստուածային մատանս՝ հոգի՝ ընթերցաւագոյ աւաթից յոմն եղիցի, զի արժանացուց զընդհայելի աւրինակացս շնորհաւորութիւն վալ յիւլե պաշաւանեալք ընդ պաշտեցեալն 'ի մէջ Քրիստոս Յիսուս տէրն և Թագաւորն... »: — Զորորոյ բազաւորութեանց. « ... Յիշատակագրութիւն նախնեաց դատաւորաց և Թագաւորաց Խորայելի, որք նստան 'ի գլուխ ժողովրդեանն 'ի ժառանգելն նոցա զՊաղեստին: Արդ գրեցաւ 'ի ձեռն բազմամեղ Թորոսի և Բարսեթի 'ի յիշատակ ինձ և ծնաւզաց իմոց՝ և եղբարց իմոց և քեռ իմոց: Արդ որք ընթերցումք միեմարեք 'ի սուրբ պատուիրանէս լուսաւորեցէ Աստուած զՆոգիս ձեր, և 'ի շնորհ աղաւթից ձեր հանգուցէ զվերոյգրեալքս 'ի սմա ընդ վերին մշակացն ըստ մեծի ողորմութեան իւրոյ յերկնից խոստացեալ արքայութիւնն, և նմա փառք »: — Առաքին Մնացորդաց. « Զտարժանեալս և պատնիշապատեալս յարաւքին Թշնա մեաց և 'ի ներքին գրժողաց զԹորոս և զծնաւզն իմ և զեղբարսն և զքեռ յիւնցէք

'ի բարի վայելողք 'ի զբաւանս նեղութեանս 'ի խորագրի՝ ձեռահիւս մատեանս սուրբ » :

Ի գիր Նիկմայ, 'ի ստորեւ իջեցն. « Տէր Ներսիս երիցս է կրկնեալ այս աշ. գահամար յառաջին գլուխն, յերկրորդն և յերրորդս. վասն որոյ և ձանձրացեալ՝ զթիւքդ կարճեցի. զնոյն և ես գծաւ զս. մի՛ մեղ քնեք ընծիցաւդ աղաւեմք » : — Եղրի երկրորդ է 'ի 'իկմայ. « Ով տէր սաստուած հասարակաց յոյս ամենեցուն որ յուսան 'ի քեզ, ողորմա քո մեղաւոր ծառայիցս Յորոսի և ծնաւզաց իմոց և եղբարց և քեռ և մաւրեղաւար Վասիլ և Ստեփանոսի քահանայի և ծնաւզաց իւրոց վասն զի զգիծ ուսուցանէ, և որ զմեզ յիշէն » : — Եւրեմի. « Տէր Ներսիս Լամբրու նեցաւոյն. »

« Հայեաց 'ի հրաշս որ պատմեցան,
Ով ընծիցեց 'ի յիշմեայն.
Ձի 'ի յուսոյն ունայն չգարձան,
Որ աղբախի Սաստուած յեցան.
Իսկ մեր միջորդ խաղաղութեան,
Յիսուս Քրիստոս Հաւր ծոցոյն բան,

Լիցուք 'ի նոյն յոյն ապաստան,
Իւս ընդունել շնորհ ազնութեան,
Որոյ ուէր գկեանս մարմնական,
Տուեալ 'ի վարս Եգիպտական,
Աւանդ թագ արքայական,
Ի հանգրեմեալ կեանս անվախեան » :

— Տովորիայ. (Թուի Լամբրոսեցաւոյն). « Որ երեկ և պոսուր և յամենայն ժամ նոյն ու տէր մեր Յիսուս Քրիստոս. և ոչ ամաշեցուցանէս զյուսացեալոյն 'ի քեզ. զսուծեալքս արեամբ քո քաղցու և խրատեալք 'ի խժգեհուութիւն կենցաղոյս փորձանալքս, ժողովեալ 'ի նաւահանգիստ երկնային խորանացդ արասցես մամաւից լուսոյ վիճակի ժառանգութեան սրբոց քոց. ո՛վ անարգամեծար տէր և փառաւորեալ 'ի շնորհս քո. զի և մեք լի բերան գոհացուք զքէն 'ի յանվախձան յաւիտեանսդ » : — Մակարայեցոց երրորդ գրոց. « Ով տէր հասարակաց յոյս՝ որ զամենայնս որ յիշեցին զքեզ յիւրաքանչիւր նեղութիւնս ոչ դարձուցեր ամաշեցիպալ, այլ արարեալն ուսոսի զողորմութեան քո զառաւորութիւն, 'ի պատառանս թշնամաց իւրեանց և 'ի լի բերան գոհութիւն փրկելոցն, այց արա և մեզ որ կամք 'ի ներքոյ պատուհասի մեղաց մերոց, Յորոսի և ծնաւզաց մերոց և եղբարց և քեռ և ուսուցչի մերոյ Յորոսի ... » : — Սարմուսաց Դասրի. « Ո՛վ սուրբ Դաւիթ, բարեխաւսեա առ տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուած վասն բազմամեղիս Յորոսի և ծնողաց իմոց և եղբարց ... և Մարիամ տիկնի և Վասիլ » ... — Եղեկիկի. « Աւրշնութիւն քեզ գովութեամբ և փառք երկրպագութեամբ տէր իմ Յիսուս Քրիստոս, որ խաւսեցար 'ի ձառս գրոց սրբոց քոց մարգարեիցս զեփրայեզս քո հրաշալիս : Զոր և եկեալ 'ի լրումն ժամանակաց արարեք զկամս Հաւր քո, և լրուցեք զգրեալս յարեանս Մովսէսի և 'ի մարգարէս և 'ի սողմոսս վասն քո. չարաբեալ վասն մերոյ փրկութեան և յարուցեալ մեզ 'ի փառս քո, և շնորհիւ աւետեաց սուրբ Հոգւոյդ կողեցեր առ քեզ զեկեղեցի քո սուրբ ապաշխարութեամբ և յանուն քո մեղաց քաւութեամբ յամենայն ազգաց, 'ի ձեռն առաքելոց քոց, յորոյ արգանգէ ծնեալ, և կրկնարուղիս ստեամբքն սնեալ, յանարգութենէ յառաջ կողեցեալ, և քո աւժութեամբ շնորհի արժանի եղեալ տառապեալս Յորոս վերջինս 'ի բարեաց. և վերջինս և անբարի աւուրցս ծնունդ, վասն առաւել գաղութեանց աւուրցս ընարեցի զլուութեամբ նստել 'ի տան և ապաստանապառ. քո ողորմութեանդ որ բաժին իմ ես յամենայն էիցս, և հուիւրեցի քեզ որ անկարաւագ ես զայս ձեռահիւս լրութեամբ կրող զնախաձառութիւն սրբոց քոց մարգարեիցն. ընկալ, ընկալ, ո՛վ որ քաղցր է քեզ մարգդան սուրբաւառութիւն. և սուր զաւրութիւն չարամանել և յեռու 'ի սա զլրումն էից աւետեաց սոցա 'ի նոր

քո աւետարանս, որ նորոգութիւնդ ես մեզ, տէր մեր և Աստուած »... — Ի վերջ
Կարողիկոյ քրդոց և Ալիքիսի Եւրպի. « Ո՛վ սուրբ առաքեալք Պետրոս և Պաւլոս
և ամենայն խումբք սուրբ առաքելացդ բարեխաւսեցէք առ տէր Յիսուս Քրիստոս
Աստուած մեր, զամն Գեորգեան վարդապետի որ շրտիճքս գրեաց. և զամն բազմա-
մեղիս Քրիստի և ծնաւալաց իմաց և զարմից, և այնոցիկ որ յիշեն զմեզ 'ի մեղաց թո-
ղութիւն » :

Մեր այս ցուցակին մեջ, — քննչէս կը տեսնէ ընթերցողն, — միայն այն գրչադիբքն
յիշատակեցինք՝ որոնք թուականաւ աւելի հին, ընտրելագոյն և հաւատարմք են
յընթերցուածս, և կարեւորք իրենց յիշատակարաններով, զորս ջանացինք համա-
ռօտել 'ի դիտութիւն բանասիրաց :

Որչիք տեղունսնք գտնուած կամ յիշատակուած հին օրինակք աստուածաշունչ գրող :

Երուսաղէմի Մասենագարանին մէջ գտնուածներէն՝ մէջ բերենք հետեւեալքն. որ
մեզի ծանօթ են :

1.՝ Բոլորագիր և ըստ մասին պատկերազարդ, գրեալ 'ի խնդրոյ առաջնորդին Վա-
րաքայ Մարտիրոս վարդապետի... 'ի թուականին Հայոց Ռեմի 'ի քաղաքին Մոկաց,
'ի Թաղն որ Գաշա կոչի ընդ հովանեաւ սրբոյն Յակովբայ Մծնոյ Հայրապետի :

2.՝ Բոլորագիր և պաշտօնազարդ, գրեալ 'ի Ռէֆ Թուականին Հայոց 'ի խնդրոյ
Մոկայի Կարապետ վարդապետի 'ի Հիզան քաղաքի 'ի գուռն եօթն տաճարաց, ձե-
ռամբ Կիրակոս քահանայի :

3.՝ Բոլորագիր, ընտիր պատկերք և նկարուք, ոսկեգիր գլխատառերք, և 'ի լու-
սանցս խիտ և հոծ մանրանկար պատկերք և համակ ոսկեգրով. գրեալ 'ի Պոլս 'ի
ՌձԹ Թուականին Հայոց, 'ի խնդրոյ Մարտիրոս վարդապետի Ղլխմեցոյ :

4.՝ Բոլորագիր՝ աղնիւ պատկերք զարդարեալ, գրեալ 'ի Ռէֆ և աւարտեալ 'ի
Ռէֆ, յընթացս իբր տասն տմաց, 'ի խնդրոյ Բարսեղ վարդապետի Արծրունցոյ 'ի
Մարմանտ գեղջէ :

5.՝ Փոքրագիր, մանր բոլորագիր՝ 'ի Սպիթ քաղաքի 'ի Թուականին Հայոց ՌՁԴ :
Ուրիշ տեղւանք յիշատակուածներն : Բոլորագիր, 'ի Կոստան անպատի « գրեալ
'ի Թուին Հայոց ՁԼԴ (= 1285) 'ի Թագաւորութեան Հայոց Լէւոնի որդւոյ Հեթմոյ
որդւոյ Ռուբինեանց 'ի յաստուածապաշ գղեակս Անարզաբա » :

Ի Ս. Գեորգ Եւգոյկոյ. « Գրեալ ձեռամբ Ստեփանոս Գոյնէր Երեցանց 'ի ՁԻԶ
(= 1297) 'ի Թագաւորութեան Հայոց Սմայատայ և 'ի Կաթողիկոսութեան տեսան
Գրիգորի » :

Ի Պրուսա Բիւթանացոց « ... Ի Ժամանակս աստուածապաշա արքայի Լէւոնի
որդւոյ Հեթմոյ, և 'ի նորուն աստուածասէր անգրանկի Հեթմոյ տէրութեան առ-
աւածապաշ բերդիս Լամբրոնի, և 'ի Կաթողիկոսութեան աստուածահաճոյ կրկին
ծերութեամբ պատուեալ տեսան Յակովբայ ՁԼԴ Թուականին Հայոց գրեցաւ յառ-
աւածապաշ արքարանս մեծի ուխտիս Սկեւոյի, ընդ չքով թիւոց աստուածապաշ
սուրբ Նշանիս և սրբոյ Փրկչիս, յառաջնորդութեան տեսան Մինասայ... »

— « Ըստ բանի սրբոյ ուրումն, որում բազմայ ոք՝ նմին և հասանել ջանայ. վասն
զի բուռն և քան զմահ սեր, զոր ջուրք բազումք ոչ կարեն շիջուցանել մանաւանդ
յորԺամ յԱստուած իցէ տգիտման : Այսպիսեաւ երանելի ըղձիւք առ ստացումն
աստուածաշունչ տառիցս վառեալ սրբանունեդ պատանին Խաչատուր, Թեւադրու-

Թեամբ Գէորգեայ վարդապետի առ որում կայր 'ի վարժս կրթութեան բանի և գրոց՝ ուսումնասէր գպիրն Խաչատուր, ինքնագիր երկաւք ստացաւ զգիրս Մինգոյն, զԴատաւորացն և զԹագաւորութեանց, Եւ վասն ոչ բերելոյ աչար մարմնոյն զերկս գրութեանն, աւժանդակեաց սնուցիչ նորին և քնի աստուածապաշտ քահանայն Աստուածատուր. և սակս ազգատութեան կարծեաց՝ նախ զնոր կտակարանս ետ գրել իբրեւ զայս՝ հորկաւորս. և գարձեալ յԱստուած խրախուսեալք իմով ձեռամբ Ստեփանոս Գոյնեւ Երկցանց փցուս գրչի՝ ստացան զաստուածային գիրս սրբոց մարգարեիցն և զսրբաբարաց ուննց, յ'ՁԼԻ Թուականին»։...

Գրչագիրք Նոր Կտակարանի

Իսկ նոր կտակարանաց գրչագիրք, մանաւանդ սուրբ աւետարաններուն, ինչպէս յառաջ ալ ակնարկեցինք, շատ աւելի բազմութիւն են և հնագոյնք։ Ասոր յայտնի պատճառը՝ իրենց մեծագոյն կարեւորութեան և յաճախակի դործածութեան մէջ է։ Միայն Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ հարիւր քառասունըկերկու է անսոց թիւը ըստ տպագիր ցուցակին, առ մեզ գրեթէ հարիւրիւ չափ, նոյնպէս և յԵրուսաղէմ, և յայլ վանորայս և յեկեղեցիս։

Երկասիրութեանս առաջին մասին մէջ¹ համառօտիւ յիշատակած ենք ամենէն աւելի պատկառելի հնութիւն ունեցողներէն մէկ քանին։ Անոնցմէ զատ մէջ բերենք քանի մը գրչութիւնք տասներորդ, մետասաներորդ, երկուսասներորդ և երեքսասն գրորուց։

Տասներորդ դարոս գրչորդիւնք. 1.º Երկաթագիր, 'ի սուրբ Յովնան վանաց Սպերոյ փոխադրեալ 'ի Կարին. « Ի ԼԼԵ (= 986) յունուարի Ը Հայոց՝ ես Նղեա քահա- նայս ստացայ զսուրբ աւետարանս »։

2.º Մագաղաթեայ երկաթագիր՝ հաւանականաբար տասներորդ դարու մէջ գրբւ- ւած, կը պահուի 'ի Բրիտանական մուզէոնի 'ի Լոնտոն։ Ի վերջ Մտաթէի. « Զտէր Նղեոս զհրամանոզս սուրբ աւետարանին, որք ընթեանոյք՝ յազաւթս յիշեալիք »։

3.º Երկաթագիր, 'ի Մատենադարանի Անտոնեան հարց. « Սարգիս անաթան քահանայ գրեցի զսուրբ աւետարանս ՆժԵ (= 960) Թուականին Թագաւորելոյ 'ի վերայ մեր տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի »։

4.º Երկաթագիր մագաղաթեայ 'ի Սեւան. «... Արգ ես Ծառայ Քրիստոսի և աղա- խին անպիտան Համայս դուստր Մամիկոնին, որ ոչ դուստր ունէի և ոչ որդի. յիշեցի զիմ մահին աւրն և զահեղ գատաստանն Քրիստոսի, և արարի ինձ յիշատակարան և գնեցի 'ի հաւալ արդեանց իմոց զսուրբ և զհոգեւոյն և զաստուածային տառս զսուրբ զաւետարանս, և տուի Բարձրաքայնս սուրբ ուխտին և Աքանչեւագործ սուրբ Գրի- գորին, 'ի ձեռն սուրբ և աստուած անմահ հայրապետին տէր Վահանայ, և սուրբ և ընդերեալ միաբանիցն, յառաջնորդութեան սուրբ ուխտին տէր Վահանայ »։ (Վա- հան նոստաւ յ'Թոռ կաթողիկոսութեան յամի 966)։

Մետասաներորդ դարոս. 1.º Երկաթագիր մագաղաթեայ. «... Կիրակոս... անաթ- ժան գրիչս համարձակեայ և գրեցի զսուրբ աւետարանս զայս 'ի Թուականու- թեանս Հայոց ՆՄՁ (= 1011) 'ի գաւառին Մակեդոնիոյ՝ ի քաղաքին որ կոչի Անաթը- նապալիս, 'ի Թագաւորութեան Վասիլին որ ունի զաթոռն Կոստանդնուպոլսի... Եւ ես Յովնանէս Պետոսապար Թագաւորի և պոպօսիմոս գուկին Թոթորակինս Զորոս, որ գրել ետու զսուրբ զաւետարանս իմ հոգեացս յիշատակ »։...

1) ՀԱՅԿԱՎԱՆ ՀԻՄ ՄԱՅՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. Բ. Գ. 61։

2.⁰ Երկաթագիր մագաղաթեայ. « ... Թուականն սուրբ աւետարանին ՆՄին » (— 1005) :

3.⁰ Երկաթագիր մագաղաթեայ. « Ի Թուականութեանն Հայոց ՆՁԷ (— 1038) պրեցաւ աւետարանն ձեռամբ Թորոսի յուսաստան և արուսի կրօնաւարին » :

4.⁰ Երկաթագիր. « ... Գրեցաւ չորեքմտեան տառս այս ձեռամբ Թուականն մեղաւոր և անարժան քահանայի յետին գրչի 'ի կաթողիկոսութեան տեառն Պետրոսի Հայոց վերագիրողի, 'ի Թուականութեան Հայոց ՆՂԳ » (— 1044) :

5.⁰ Երկաթագիր, « Զարքափայլեալ ճառագայթ և դերասպայծառ և անհաս իմաստութիւն անեղ և հրաշատեօի՛ եղականացս տարբերութեամբ իմացեալ տեսանեմք 'ի ձեռն սուրբ առաքելոցս ... Ի ՇԺԳ (— 1064) Թուականութեանն Հայոց ՆՂԳ » (— 1044) :

6.⁰ ... Գրեցաւ աստուածային և կենարար աւետարան 'ի Թուին Հայոց 'ի ՈԼ (— 1081) 'ի տիեզերահռչակ վանն Հոռովմոսի ընդ հովանեաւ սուրբ Յովաննիսի, 'ի հայրապետութեան տեառն Բարսեղի և յառաջորդութեան ուխտիս Խաչատրոյ » :

7.⁰ Մագաղաթեայ երկաթագիր. « ... Ի Թուականութեանն Հայոց ՇԽԸ (— 1099) գրեցաւ սուրբ աւետարանն ձեռամբ Ահարոնի... 'ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի և յինքնակալութեան Հռոմայեցոցն ազգիս արիական' որ են Փառանգս. յոր ժամ շարժեցան և եղին անթիւ բազմութեանց 'ի վերին խնամոց ազգամբ ամենաւային Աստուծոյ... » :

8.⁰ Մագաղաթեայ երկաթագիր անթուական. « Ի Թուականութեանն Հայոց 'ի ՋՃԻ (— 1070)... գնեցի զաւետարանս 'ի քաղաքէն Մանազկերտոյ' 'ի քահանայէն Ստեփանոս 'ի գեւղս որ անուն կոչի Խաղեսուղք և անուն եկեղեցոյն սուրբ Սիոն և սուրբ Գէորգ » :

9.⁰ (Յորոսաղէժ'ի սուրբ Յակոբ). « Զստացաւ սուրբ աւետարանին զԳագիկ Դահա՛նչս որդի Աբաասայ և զԳորանգուխա Թագուհի և զՄարեմ'յիշեսլիք'ի Գրիստոս Յիսուս » :

Երկոտասաներորդ դարու. 1.⁰ Երկաթագիր ('ի Նոր Նախիջևան). « ... Յամբ վեց հարիւրերորդի քառասներորդի երկրորդի (— 1193) հայկազեան տոմարի 'ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի Հայոց, և յիշխանութեան բարեպաշտ իշխանին Լեւոնի... գրեցաւ սա յանապատիս որ կոչի Պաւղոսական, մերձ առ ամուր գղեկիս կատինոյ » :

2.⁰ ('ի Բրիտանական մուգեղնի). « Ի Թուին Հայոց ՈԼԻ (— 1183) 'ի հայրապետութեան Գրիգորի Հայոց վերագիրողի... » :

3.⁰ Երկաթագիր արծաթապատ 'ի Լէմպէկ. « ... Ի Թուականին Հայոց ՈԽԷ (— 1198-9) յընծայեալ Թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի քրիստոսասերի որ յՌոբինեանց, և 'ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի գրեցաւ յերկու հոգեկաւոր ուխտս' որ առնութեւր ամուր գղեկաց, 'ի ստորոտ շէրինն Տաւրոսի, և 'ի գլուխ մայրաքաղաքին Տարսոնի, սկզբնաւորեալ 'ի մեծանուն անապատս Մըլիճի. ընդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնին, որ է գամբարան իշխողաց ամուր գղեկի Պապաւանի, և կատարեալ առնութեւր անապիկ ամրոցի Լամբրանի, յաւթեման հոգաւաւոր ուխտ Սկեւեա, առջի սրբոյ սքանչելագործ Նշանի և Փրկչի տաճարի... » :

4.º (յեզդոհիա) «... Եւ ապա 'ի հանգարտի ընծայարեղից յառաջ բերէր (Գր. Տղայ) զաստուածեան մատեանս. ընթեռնոյր աւր ըստ աւել. և յաւելոյր 'ի թիւ կարգաւորաց եկեղեցւոյ վարդապետաց, երաժշտաց և քահանայից, կազմէր և առաւելս պատուականս 'ի սպաս պիտոյից սրբոյ աթոռոյս. յորոց և առաւելս այս պատուական աստուածապաշտելու մատեան, որ իմով ձեռամբ գծեալ Գրիգորի մեղապարտի և անկատար մնացեալ. զորոյ զպաղատութիւնն լցեալ իմ հրամանաւ կաթողիկոսի Հայոց Գրիգորի Տղայի, 'ի թուականին ՈՒԳ (— 1174) »:

« Զերկրորդ ստացիչ սուրբ աւետարանին զՊարոն Կոստանդին զԹագաւորաւ հայրն Հայոցս զարմից հորընծայ Թագաւորին Հեթմոյ. որ այն ինչ ամաց մատասանից ընկալեալ զԹագաւորութիւն 'ի Բարձրելոյն, և 'ի թուականութեանն մերոյս ազնն ՈՅՑ ստացաւ զսա Պարոն Կոստանդին Թագաւորահայրն և իշխեցաւ զանկայն Հայոցս զարմից. և ընձեւեաց եկեղեցւոյս իւրոյ սուրբ Փրկչին՝ զոր ինքն շինեաց բազում ծախիւք 'ի յիշատակ իւր և աստուածապարգեւ շառաւիղաց իւրոց »:...

5.º Աւետարան գրեալ 'ի ՈՅԹ (1130). « Ի հայրապետութեան տէր Գրիգորի գրեցաւ սուրբ աւետարանս յերկիրս Գեղամայ 'ի սուրբ ունիս որ կոչի Հայոյ Ոհան 'ի գառն և նեղ ժամանակի »:

Երեքոսանհարող դարու. 1.º Աւետարան երկաթագիր մագաղաթեայ, որ կը պահուի 'ի սուրբ Լուսաւորիչ Նոր Նախընեան. « Ենորհիւ ամենախնամ ողորմութեան Աստուծոյ յանկ ելեալ տւարտեցաւ սուրբ մատեանն աստուածային հրամանաւ և ծախիւք սուրբ և երջանիկ կաթողիկոսին Հայոց տեառն Կոստանդեայ, Քանդի տեսեալ զլաւ և զընտիր նիւթ մագաղաթիս՝ հրամայեալ իմում նուաստութեան ընդ զփափագ նորա. և որպէս զքովնգակ ինչս իւր և զկեանք Տեառն նուիրեալ էր, նոյնպէս և զայս նիւթ՝ Թեպէտ և փոքրագոյն ինչ էր, 'ի գիրս աւետարանի. յազագս կատարեալ սիրոյն զոր ունէր ու փրկիչն մեր Քրիստոս և առ սուրբ հրամանն նորա, եւ զսա գրել և վայելցացուցեալ յսակոյ սրբոյ և պատուելի երանգս, սիրելի առնել զնա ներքոյ և արտաքոյ: Եւ ես ըստ կարի իմում լցի զփափագ նորա. և աւարտեալ զսա 'ի սուրբ և յաշնարհամոռտ աթոռս 'ի Հռոմկայ... 'ի թուականութեանն Հայոց ՈՂԸ (— 1249) 'ի Թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ բարեպաշտի, և որդւոց նորա բարի շառաւիղաց Լեւոնի և Թորոսի, և սրբահոգի Թագաւորաց իւրոյ Զապէլ »:...

2.º Մագաղաթեայ (ի Նոր Նախընեան). «... Ի թվ. Հայոց ԶԻԳ (— 1274) և 'ի հայրապետութեան տեառն Յակովբայ, և 'ի Թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի, գրեցաւ իմով ձեռամբ Կոստանդեայ քահանայի, սուրբ աւետարանս 'ի յորդգ և յընտիր աւրինակէ »:

3.º Մագաղաթեայ (յեշմածին). « Երջանիկ արանցք բանասիրաց և աստուածասիրաց պաղատիմ հոգս գատապարտ ծառայակիցս Յոհ՝ եպ՝ արքայեղբայր ստացողս սուրբ աւետարանին և կիսոյ սորին գրող »:

4.º Մագաղաթեայ (յեշմածին). «... Գրեցաւ սա 'ի թուականին Հայոց ԶԻԱ (— 1272), 'ի հայրապետութեան տեառն Յակովբայ և 'ի Թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի բարեպաշտ արքայի »:

5.º «... Ի թուին ԶԻԳ (— 1274) գրեցաւ ձեռամբ Թորոսի սարկաւազի՝ 'ի սուրբ ունիս Մեծօր. 'ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ և 'ի Թագ՝ Լեւոնի բարեպաշտի. յորում աթ բազում երկպառակութիւն եղեւ 'ի սատանայէ 'ի զաւր Հայոց. ուստի ոմանք ապստամբեցան 'ի Թագ՝ չար խորհրդովք, որք և չարաւ սա.

տակեցայ . և մեք մայրիմք հաստատուն մնալ թագաւորութեան 'ի փառս Աստուծոյ » :

6.° Աւետարան ճիշտութեւն վանաց . « Ի Թուխ ՈՂԹ (— 1254) 'ի կաթողիկոսութեան տեառն Կոստանդնույ և 'ի թագաւորութեան Հեթմայ որդւոյ Կոստանդնույ , և 'ի կաթողիկոսութեան տեառն (անունը ջնջուած) հայրապետին Ասորոց յոյժ ծերի և աստուածասիրի և բարիհամբաւի , գրեցաւ սուրբ աւետարանս Մատթեոսի և այլ Մարկոսի . 'Աւագաստ և Յովհաննու' սակաւ սակաւ , 'ի խնդրոյ սրբանիալ և պատուական հայրապետին վանացն որ կոչի Ճոխաթ , յոյժ հռչակաւոր և բազում զարգարանաւք պայծառացեալ... » :

7.° « Ի Թուականութեանս Հայոց ՈՂԱ (— 1222) 'ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդնույ և 'ի թագաւորութեան Փիլիպպոսի նորընծայ արքայի , որ յայսմ ամբ պսակեցաւ և ընկալաւ զաթոռ թագաւորութեան տանս Հայոց , գրեցաւ սուրբ և կենսակիր աւետարանս ձեռամբ Յովհաննիսի բազմամեղի 'ի քաղաքն Սիս , ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս որ յանուն սրբուհւոյն Մարինէի » :

8.° Մագաղսեայ ('ի Բրիտանական մուշէնի) . « Գրեցաւ սա և աւարտեցաւ ձեռամբ մեղապարտ Խաչենիցի Վարդան արեւայի 'ի ՈՁԼ Թուարեւութեան հայկազեան տոմարիս , 'ի արեգբրական մայրաքաղաքն Հռոմ , ընդ հովանեաւ սուրբ առաքելոց Պետրոսի և Պաւլոսի , և քրիստոսեան սուրբ պատկերին զոր Դատաս . ռակ ասի . 'ի հանգստարանիս Հայոց , 'ի դրան սրբոյ մարտ լուսոյ Սանթա Մարէ 'ի միո՛ղ միեղէն եղբայրութեանս , որք վասն սիրոյն Քրիստոսի և սրբոց Առաքելոց , և վստն , յուսոյն արքայութեան' յանձին ունին զկամաւոր սղբաւորութիւն : Որոյ է առաջնորդ տանս և եղբարց' Սարգիս Մարմաշենիցին »... :

9.° « ... Յամբ վեցհարիւրերորդի ութսներորդի երկրորդի (— 1233) Հայոց առհմիս տումարի գրեցաւ անուշահամ և աստուածախաւս կենաց կտակս , որ է աւետարանութիւն տեառն մերոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի , ձեռամբ Յակոբայ սուտանուն կրաննորոքի և տարահետի գրչի ... յաշխարհիս Կրիկեցւոց , 'ի նահանգիս Տարսուզի , առ ստորոտով լերինն Տաւրոսի , յանձնաւոյց գղեական Լամբրուն . 'ի փոքրիկ ագարակիս որ Յովնի կոչի . վայրաբնակ լինելով ինձ գրչիս ըստ նախնեացն ձայնի թէ աւտարք և պանդուխտք էմք յերկրի : Ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդնույ , և 'ի թագաւորութեան քրիստոսապսակ և բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթմայ » :

10.° « ... Գրեցաւ սուրբ աւետարանս Քրիստոսի 'ի Թուխ Հայոց ՁԳ (— 1254) . 'ի մեծ և յանուանի և յակնագիտակ և 'ի հռչակաւոր քաղաքն Հռոմ կոչեցեալ , ընդ հովանեաւ սուրբ առաքելոցս Պետրոսի և Պաւլոսի , խորանին սուրբ Պետրոսի : Ով սուրբ եղբարք , որք հանգիպէք այսմ աստուածային քնարի , որ , յերեսս անկեալ աղաւթ յիշեմք զիս և զծնողսն իմ և զեղբարս . զՄատթեոս որ աւագնական եղև 'ի նիւթ սորին . նաև զԵղիպոս և զՄակոսն և զՍտեփանոս և զԼուսար յիշեմք սրտի մտաւք »... :

11.° « ... Գրեցաւ սուրբ աւետարանս 'ի Թուխ Հայոց 'ի ՈՄԲ (— 1203) 'ի գաւառիս Կամայ , մերձ 'ի գեաւոց Սիմա , 'ի յանապատս որ կոչի Նիլվաք , ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետիս և սրբոյ Աստուածածնին , 'ի վայելումն Մովսիսի և Յովհաննիսի որ ստացան զսա » :

12.° « ... Աւարտեալ սա 'ի Թուխ Հայոց ՁԻԵ (— 1276) ... 'ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի որդի Զապէլ Թադուհւոյ , գտտէր Լեւոն Թագաւորի , և 'ի

Թագաւորութեան տեառն Ստեփաննոսի: Եւ մեր ընդ հովանեաւ լեալ Բնծայեաց սուրբ Աստուածածնին 'ի գաւառին Վասպուրականին » ... :

13." «... Գրեցաւ սուրբ աւետարանս 'ի Թուրքի ՈՄԲ (= 1203) 'ի գաւառին Հայոց Նիկիոյպօլիս, որ և Ախլար յորջորջի և մականունն Մելիսոյպետօ. 'ի քաղաքիս որ կոչի Խաւմ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփաննոսի » ... :

14." Աւետարան. «... Յանկ իշխալ աւարաեցաւ լուսոյեղծ և 'փրկագործ սուրբ աւետարանս 'ի Թուրքի ԶԵ (= 1256) 'ի գաւառին Կիլիկիեցոց, 'ի Թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ աստուածաբիրի և բարեպաշտի. և 'ի հայրապետութեան անառքն Կոստանդեայ, ձեռամբ Յոհանէսի յոգնամեղի. 'ի ինդրոյ աստուածաեղբ և բարի պատանայն Սիր Լէւոնի, որ և օրգի պարոն Լիկոսի եղբաւր Թագաւորին Հայոց Հեթմոյ » ... :

15." «... Գրեցաւ սա 'ի նշանաւոր ժամանակի... 'ի Թագաւորութեան բարեպաշա արքային Հեթմոյ, և յիշանունութեան որդւոյ իւրոյ Լէւոնի, այն ինչ նորընծայ 'ի պարոնութիւն. և 'ի հայրապետութեան Յակոբայ յորում էր Թիւ ամարին ԶԺԸ (= 1269): Արդ 'ի սոյն ամի եղև սկսեալ աստուածաբաւաւ այս մասեան. 'ի մեծաշունչ եղբայրացոցն Մազիււորի կոչեցեալ առ դուռն սուրբ Կարապետի. և աւարտեցաւ 'ի գերանշնչի ունտոս Անգրիսասաց մերձ յանառիկ գլխակն Բարձր անուն կոչեալ, յառաջնորդութեան տեառն Սիմէոնի, և այլ միաբան եղբայրութեանս. 'ի գուռն մաւրս Սիոնի և կենսակիր և աստուածընկալ սուրբ նշանին » ... :

16." «... Եղև և կատարումն կտակիս, մանաւանդ թէ քրիստոսածիր մասեանիս. 'ի ժամանակս վերջին յորում քննեալ քառք 'ի հանգիւսման ամիս լինել յեղցն Աքամոյ 'ի գրախտէն մինչև առ մեզ' հազարաց վեցից և չորից հարիւրից երեսուն յաւելեալ ամաւք. իսկ 'ի ծագմանէ Բանին Աստուծոյ, հազարի միոյ և երկուց հարիւրից, երեսուն և երկուս յաւելեալ ամաւք (= 1230-2). 'ի հոյակապ և 'ի հաշակաւոր քաղաքս Թեոդոպոլիս, ընդ հովանեաւ որոյ Յարութեանս » ... :

17." « Ի Թուաբերութեանս Հայոց ԶԽԶ (= 1297) 'ի Թագաւորութեան Կիլիկիեցոց նահանգիս Սմպատայ, և 'ի գիտապետութեան Հայոց անառն Գրիգորի, 'ի մեծ ժողովարանս Սիււնայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչի և մաւր իւրոյ Աստուածածնի և կենսունակ սուրբ Նշանի մերձ յանմատոյց գղեսկս Լամբրունի » :

18." (Ի Սեբաստիա). «... Այս երանելի Սմպատս որ ասեաց զաշխարհ և սիրեաց զՔրիստոսս և սիրեցաւ 'ի նմանէ, որ ասեաց զքաղաք, զգեաւզ, և զագարակ, և սիրեաց զհեղեղից և զաղաւթս և զանապատս, և եթող զմարմնաւոր Թագաւորն և զիշխանն, և սիրեաց զերկնաւոր Թագաւորն և զարութիւնս երկից, և եթող զգեղեցկազարդ և զվայելչազուարթ եղբարս իւր զԱպպա և զԿոստանդին, և փափաքեաց յաւիտեանական կենացն... մեծ յոյս ունէր զաւետարանս, և ետ 'ի մեզ 'ի նուաաս ծառայս Աստուծոյ 'ի Յակոբ, որ զորդէի և զպապասանքն լնուի, և զպատկերս աւետարանչացն նկարեի և կազմեի. և նա ոչ ժամանեաց, այլ փոխեցաւ առ փառաբերին իւր Քրիստոս 'ի Թու. ՈԿԵ... (= 1216) » :

19." (Ի Բրիտանական մուս. Թիւ գրչ. 18549). « Գրեցաւ 'ի Թուրքի Հայոց ԶԻԹ (= 1280) 'ի իւսթըն հարիւր քսան և ինն 'ի մայրաքաղաքս Սիս ընդ հովանեաւ սուրբ Հոգւոյն, որ յայսմամբ վերստին նորոգեցաւ պատուական քարամբք բերեալ 'ի Զարտարաց, ձեռամբ Ստեփանոս Վահկայցւոյ և ծախիւք և հրամանաւ Սոսթե. նէս բաբունայ, որ էր վարժ և կրթ յամենայն գիրս աստուածային' հոյցն և նորոցս

և արտաքին ֆինանսային գեր 'ի վերայ. որ և 'ի Ժապ-՝ Լեւոնի և 'ի հայրապետութեան Յակոբայ »...:

20. « Յանկոցող եղեալ այսմ լուսաւոր սկսին և մեծագին մարգարտի և գանձի տատաւածայնոյ, երկու հարազատ եղբարքս թողէոս և Հայրոպետս, ստացաք զաւմեծաւ յուսով 'ի մեր արգար վաստակոց և 'ի յիշատակ բարերարաց մեզ և զսակ անթիջէի առ Աստուծոյ. տուաք գրեւ և նկարել իդնատնոս գրչի սկզով և երանգ. երանգ խաճուածով զարգարեալ. 'ի վանքս որ հոյն Հուռութաւ, ընդ հովանեաւ սուրբ կաթողիկէիս և մեծահոգեակ սուրբ Նշանիս Ամենափրկիւն անուն կոչեցեալ, յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս հեղին և ամենաբարոյ Պաւղոս վարդապետի, և այլ սուրբ և ճշնագգեաց համակամ եղբարց, որոց ողորմեացի Քրիստոս Աստուած. ամէն: Ի աւերութեան անգլոս Իւանէի և 'ի կաթողիկոսութեան Հայոց տեառն Յովհաննէսի... Եւ գրեցաւ 'ի Թուխ Հայոց Ոկի, (= 1214) ձեռամբ Իդնատնոս մեղաւորի »...:

21. « Յովհաննու Արքայեղբոր 'ի Մանթոյ Պաւարոյ. « Քրիստոս Աստուած... ողորմաց Սիր Աւշին հոգւոյն Պայլոնց, որ ստացաւ զսուրբ աւետարան Քրիստոսի 'ի մասն հոգւոյ իւրոյ. և 'ի յիշատակ իւր և ծնաւոց իւրոց և որդեկաց իւրոց... մեղաց թողութիւն հայցեցեք Աստուծոյ Սիր Աւշին, վասն զի հանդիպեցաւ կոչումս սորա 'ի վերստ 'ի յիշգրպոս 'ի գալն մեծ խանին թագանին. և իւր ուղիւ յեամնացցն գնեցին զսուրբ աւետարան Քրիստոսի 'ի յիշ հոգւոյ մասնէն 'ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ծնաւոց իւրոց և ընտա զարմից իւրոց... Արգ եղև տուրեւառութիւն սուրբ աւետարանիս 'ի մեծ թվա 2111 (= 1232) և 'ի Թագաւորութեան Լեւոնի որդւոյ Թորոսի և 'ի կրանաւորութեան Յոհաննիսի, և 'ի հայրապետութեան Գրիգորի գիտապետի »...:

22. « ... Յանգ եղև տւարտեցաւ աստուածտիաւ մատեն Կենարարին մերոյ տեառն և Աստուծոյ, 'ի լաւ և յընտիր աւրինակ յաշխարհամաւ ամուռ Հռոմիւս ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի և որոյ Նշանի Վանիոյ, և այլ բազմահաւք սրբոցս որ պաշտին տաւ. 'ի Թուականութեան Հայոց ՈՂԳ (= 1244) 'ի յառաջնորդութեան երջանիկ հովաւապետին տեառն Կոստանդեայ, և 'ի Թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ քրիստոսապաւ թագաւորի »...:

23. « ... Թվականութեան Հայոց 21Ի (= 1283) գրեցաւ Թեղեղաբարոց և գերաշնչակ սուրբ աւետարանն ձեռամբ անարհիտ և անարժանի Յոհաննէս երիցու, որ ապաւնեալ 'ի ներողութիւնն Աստուծոյ և 'ի բարերարութիւն նորին՝ իշխեցի մերձեւալ 'ի հրակէզս և 'ի բոցաձաձանդ փայլուածս, որ պատմէ զանքնինս, գիտրս խորոցն Աստուծոյ »...:

24. « ... Հասցոյ զանարժանն և զմեղաւորս 'ի վերջս քրոյս սուրբ աւետարանիս 'ի Թվա Հայոց 24Ի, յամեանն 'ի սեպտեմբրի ութ 'ի Թագաւորութեան Հայոց Աւշինի, և 'ի կաթողիկոսութեան տեառն Կոստանի »...:

25. « ... ՈՂԷ (= 1238) գրեցաւ, ձեռամբ անիմաստ գրչի Գրիգորիս յանապատիս Անգլի կոչեցեալ, 'ի Ժամանակիս յորում բարեպաշտ Թագաւորն Հեթում և աստուածաւեր Թագաւորն Զապէլ անուանեցին զաւ իւրեանց Հովանոց... »:

26. « ... Մորսիւ Տեառն սկսեալ և ողորմութեամբ նորին յանգ եղևաւ աւարտեցաւ մատենան աստուածային երկրպագելի և համբուրելի սուրբ աւետարանս յամի 2Ժ և Է երորդի (= 1267) Թուաբերութեան Հայկազեան տոմարի յաստուածապահ գգեակս Հռոմիւս ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարապետի սուրբ Փրկչին

մերոյ և սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Լուսաւորչին, հրամանաւ և ծախիւք երջանիկ հայրապետին Հայոց տեսնն Կոստանդնույ որ զաստուածահաճոյ վարուց իւրոց և բարի անուան համեմատ ունէր զպատմութիւն) ... :

27.º («... Յառիք ելեալ աւարտեցաւ մատենոս աստուածախաւս աստուածաբանիկ երկրպագելի և պաշտելի սուրբաւետարանս յեւթն հարիւր և տասնէրորդի (= 1262) ամի Թուարեթուլթեանս Հայոց յաշխարհամուտ ամօռոս Հռոմիլա ընդ հովանեաւ աստուածաբանի տաճարացս որ յանուն սուրբ Փրկչին և սրբոյ Աստուածածնին և սուրբ Լուսաւորչին մերոյ և այլոց բազմահաւաք սրբոց: Ի ժամանակս աստուածասէր և բարեպաշտ արքային Հեթմոյ և ի հայրապետութեան տեսնն Կոստանդնույ կաթողիկոսի որ սրբազան վարուք իւրովք առ հասարակ զարմացուցանէր զբազումս... Ուստի և եղբաւորորդին իւր Թորոս քահանայ ՚ի նմանէ ուսեալ լինէր գրասէր և աստուածասէր, զմտաւ ածեալ թէ ամենայն որ ինչ յերկրէ ընծայեալ նիւթքն՝ ընդ նոյն կորնչել ունին, և որ մնայ յաւիտեան՝ բան Տեսնն է: Վասն այնորիկ եռափայտագ սիրով ստանայր մատենան աստուածաշուքն ՚ի հին և ՚ի նոր կտակարան, և զամենայն գոյս իւր և զարարս գոգջիր եթէ Լանայր գնել ՚ի վերայ նոցա և այլ եւս զարգուց սրբոյ եկեղեցւոյ. վասն զի յոյժ տաւառսէր էր այրն և պայծառացուցնել եկեղեցական կարգաց. նմին իրի ստանայր կրկին անգամ զմատենն սրբոյ աւետարանիս յիմմէ անարժանութենէ Թորոսէ Ռաւսլին կոչեցելոյ... Վասն որոյ աղաչեմ զանգ, ով աստուածասէրք, որք հանգիպիք սմա և որք ժառանգեք զսոս, յիշել աղաւթիւք ՚ի Տէր զարժանաւորսն ամենայն բարեալ յիշատակի զբարեպաշտ արքայն Հեթում և զորբահոգի Թագուհին իւր Զապէլ գուսար Լեւոնի արքայի, և Աստուծով զորդիս նոցա զպարոն Լեւոն և զպարոն Թորոս և զամենայն նախնիս իւրեանց որք և անուանին Ռուբինեանք: Յիշել աղաչեմ և զԹագաւորահայրն պարոն Կոստանդին ուստերաւք և գասերաւք և ամենայն զարմիւք: Յիշեալիք և զերջանիկ հայրապետն Հայոց սէր Կոստանդին և զհայր իւր Վահրամ և զմայր իւր Շուշիկ և զեղբարսն իւր զԿեորգ և զԻրիգոր, և զքորսն իւր Շուշանիկ և Վահենի... »):

Մեր Թերեւս քիչ մը յերկարեալ բայց բանասիրական տեսակիսով հետաքննական ցուցակին նպատակն էր՝ ցուցնել սրտադիր բանասիրութեան հետամուտ և զողին՝ որ ոչ յիշմածն, ոչ յԵրուսաղէմ, ոչ առ մեղ և ոչ մեզի ծանօթ ազգային գրչագրաց ուրիշ հաստեմանց մէջ՝ չկան երևելի հնութիւնն ունեցող աստուածաշունչ գրոց օրինակք, հաւասար՝ կամ չէթ ժամանակաւ մերձաւոր յոյն, ասորի ու նաև լատին գրչագրոց: Որչափ ցաւալի, բայց զարմանալի չէ ոչս՝ տեղեկաց քաղաքական անցից մեր տարաբաղդիկ և բազմապատիկ յարձակմանց և արշաւանաց նպատակ և նշաւակ հայրենեաց: Մեզմէ գրեթէ երեքհարիւր տարի յառաջ Ազարիա կաթողիկոս Սոյ, տեսնելով զնուազութիւն օրինակաց աստուածաշունչ գրոց ՚ի Հայաստան աշխարհի, Թերեւս քիչ մը չափազանցութեամբ, կը գրէր առ Կրիգոր ԺԳ քահանայապետ Հռոմայ. «... Կու զբկենք այս գրովն զՅովհաննէս վարդապետն և եպիսկոպոս... Աստուածաշունչ գրքով մի Հայոց. վասն զի քս Սրբութիւնդ հրամայեցէ որ պատմութի ՚ի պէտս ամենայն ազգիս Հայոց. վասն զի յամենայն ազգս Հայոց՝ որ է շատ և բազում՝ ճորով թէ գտնուի քսան աստուածաշունչ ընդ ամենն. և կու նշուաի գինն 200 կամ 300 Ֆ՝լի մէկն, և չգտնուիր. և յոյժ պիտանի է վարդապետաց և հայրապետաց և քահանայից »):

Աւարտն յաւաքիրայս: